

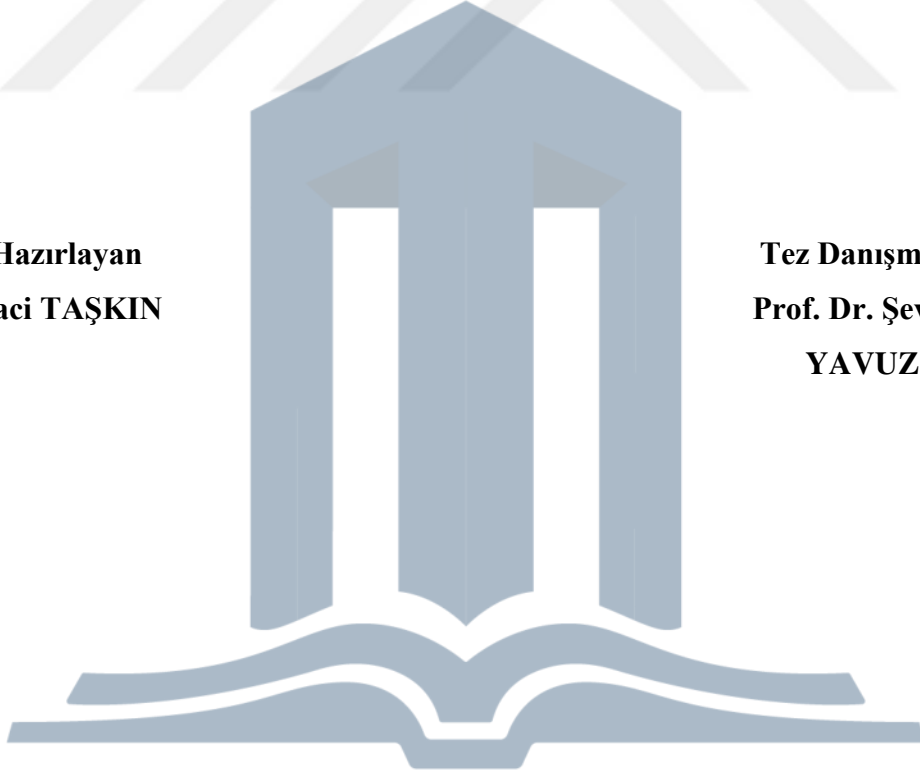
**T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**“DİNLERİN DÜZENİ’: GELİBOLU’LU HÜSEYİN AZMÎ DEDE’NİN
MÎZÂNÜ’L-EDYÂN’ININ TARİHİ VE DİNİ ANALİZİ”**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Naci TAŞKIN**

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Şevket
YAVUZ**

TAAHHÜTNAME

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “DİNLERİN DÜZENİ: GELİBOLU’LU HÜSEYİN AZMÎ DEDE’NİN MÎZÂNÜ’L-EDYÂN’ININ TARİHİ VE DİNİ ANALİZİ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, özgünlüğünü ve bir başka mecraya sunulmadığını, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu ve yararlandığım kaynak ve verilerde hiçbir bir çarpıtma yapmadığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28.07.2020

Naci TAŞKIN

ÖZET

“‘DİNLERİN DÜZENİ’: GELİBOLU’LU HÜSEYİN AZMÎ DEDE’NİN MÎZÂNÜ’L-EDYÂN’ININ TARİHİ VE DİNİ ANALİZİ”

Hüseyin Azmî, 1815’te Mevlevî postnişin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Babasının vefatının ardından dokuz yaşında Gelibolu Mevlevîhanesi’ne postnişin oldu. Kardeşiyle yaşadığı sıkıntılar sebebiyle, oğlu Ali Efendi’yi yerine vekil bırakarak Mısır’a gitti. 1871 yılından vefat ettiği tarihe kadar (1893) Kahire Mevlevîhanesi’ne postnişinlik yaptı. Bir tekke şeyhi olmasının ötesinde, şair de olan Hüseyin Azmî Dede; Tefsir, Kelam, Tasavvuf ve Dinler Tarihi alanlarına giren konularda risaleler kaleme aldı. Tespit edilebilen risale sayısı on beştir.

Bu çalışmada Hüseyin Azmî Dede’nin Dinler Tarihi alanına giren Mîzânü’l-Edyân adlı risalesi bir değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Osmanlıca yazması transkript edilerek üzerinde çalışılmıştır. Üç bölüm olarak hazırlanan tezimizin birinci bölümünde 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında ilmî, kültürel ve tasavvufî yaşamda ne tür değişimlerin olduğu ele alınmış; devrin siyasi tarihine kısa bir bakış yapılmıştır. İkinci bölümde müellifin postnişinlik yaptığı Gelibolu Mevlevîhanesi’nin tarihine kısaca temas edildikten sonra, yazarın hayatı incelenmiştir. Üçüncü bölümde ise asıl konuya Mîzânü’l-Edyân risalesinin içerik değerlendirmesine geçilmiştir.

İslam dünyasında Hristiyan ve Yahudilere karşı İslam’ın ilk asrından beri reddiyeler yazılmıştır. İstanbul’da Tanzimat ve Islahat Fermanı’nın getirdiği özgürlükleri fırsat bilen özellikle Hristiyan misyonerler birçok farklı şehirde faaliyet göstermiş, okullar açmışlardır. Pfander’de bu misyoner din adamlarından biridir. O, Hintli Müslüman alim Rahmetullah el-Hindi ile münazaraya girmiş ve tartışmayı kaybetmiştir. Ancak her ikisinin yolu 1860’larda İstanbul’da tekrar keşilmiştir. İşte bunların yazdıkları reddiye gibi 19. yüzyıl ikinci yarısında birçok Osmanlı alimi reddiyeler telif etmişlerdir. Hüseyin Azmî bu mahiyetteki eserinde Hristiyanlarla önceden beri tartışma konusu olan Kitab-ı Mukaddes’in tahrifi, İncillerin gerçekliği, nesh-mensuh, çok evlilik, Hz. İsa’nın rablığı ve göğe yükseltilmesi ve buna benzer konularda görüşlerini dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hüseyin Azmî Dede, Mevlevî, Dinler Tarihi, Mîzânü’l-Edyân, Reddiye.

ABSTRACT

ORDER OF RELIGIONS: HISTORICAL AND RELIGIOUS ANALYSIS OF HUSEYİN AZMÎ DEDE'S FROM GELIBOLU OF MÎZÂNÜ'L EDYAN

Hüseyin Azmî was born in 1815 as a family of Mevlevî postnîsh. After his father's death, at the age of 9, you posted to Gelibolu Mevlevîhanesi. Because of the troubles he had with his brother, he went to Egypt, leaving his son Ali Efendi as a deputy. From 1871 to the date of his death (1893) he served as a postnîshhouse in Cairo Mevlevîhane. Beyond being a sheikh in a dervish lodge, Hüseyin Azmî Dede, who was also a poet; He wrote treatises on the subjects of Tafsir, Kalam, Sufism and History of Religions. The number of detectable detections is fifteen. In this study, Hüseyin Azmî Dede's Mîzânü'l-Edyan, which entered the History of Religions field, was subject to an evaluation. The Ottoman manuscript was transcribed and studied. In the first part of our thesis, which is prepared as three chapters, in the 19th century, what kind of changes in scientific, cultural and mystical life in Ottoman geography were discussed; A brief overview of the political history of the period was given. In the second part, after briefly touching the history of the Gallipoli Mevlevî Lodge, where the author was a postnîsh, the life of the author was examined. In the third part, the content of the Mîzânü'l-Edyan treatise has been passed to the main subject. There have been denials against Christians and Jews in the Islamic world since the first century of Islam. The Christian missionaries, especially those who took advantage of the freedoms brought by the Tanzimat and Reform Edict in Istanbul, operated in many different cities and opened schools. Pfander is one of these missionary clergymen. He entered the debate with the Indian Muslim scholar Rahmetullah al-Hindi and lost the argument. However, the paths of both crossed again in Istanbul in the 1860s. Like the rejection of these, many Ottoman scholars rejected the second half of the 19th century. Huseyin Azmî's destruction of the Bible, which has been the subject of controversy with Christians before in this nature, the reality of the Gospels, abrogation, multi-marriage, Hz. He expressed his views on the subject of Jesus' rampage and rising to the sky and the like.

Keywords: Hüseyin Azmî Dede, Mevlevî, History of Religions, Mîzânü'l-Edyan, Reddiye.

ÖNSÖZ

Bu tezin konusunu, 19. yüzyılda yaşamış Gelibolu Mevlevîhanesi postnişini olan Hüseyin Azmî Dede'nin dinler tarihi alanında kaleme aldığı *Mîzânü'l-Edyân* adlı risalesinin içerik değerlendirmesi oluşturmaktadır. Bahsi geçen yüzyılın ikinci yarısında siyasî ve içtimaî değişimler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde misyonerlerin faaliyetleri artmıştır. Buna karşın özellikle Hristiyan din adamlarının İslamla alakalı yazdıklarına cevap olarak Osmanlı alimleri tarafından çeşitli reddiyeler kaleme alınmıştır. *Mîzânü'l-Edyân* da bu çerçevede yazılmış bir eserdir.

Hristiyan din adamlarıyla Müslüman alimler arasında birçok kez tartışma yapılmıştır. Bunlardan biri 1854 yılında Müslüman alim Rahmetullah el-Hindî ile Protestan papaz Pfander arasında yapılmıştır. Bu tartışmanın galibi Rahmetullah el-Hindî olmuştur. Bahsi geçen risalede bu tartışmaya da atıfta bulunularak iki dinî topluluk arasında bir münazaranın nasıl olması gerektiği ile son peygambere dair işaretler, çok eşlilik, Kitab-ı Mukaddes'in tahrifi, ehl-i kitap kavramı, nasih-mensuh ve buna benzer konulara temas edilmiştir. Hristiyanların iddialarına Hüseyin Azmî Dede, hacim itibariyle çok büyük olmayan bu risalesinde cevaplar vermiştir. Tezimizde bu tartışmaların yanısıra müellifin hayatı ve Gelibolu Mevlevîhanesi'nin tarihine değinilmiştir. Ayrıca siyasî olaylar bağlamında Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl ikinci yarısındaki ilmî, kültürel ve tasavvufî hayatına kısaca bir bakış yapılmıştır.

Bu çalışmaya beni yönlendiren muhterem hocam Prof. Dr. Hidayet IŞIK'a, tezimin her aşamasında benden yardımlarını esirgemeyen, bana yol gösteren değerli hocam Prof. Dr. Şevket YAVUZ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Naci TAŞKIN

Çanakkale, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR.....	vi
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI İLMÎ VE KÜLTÜREL PANORAMASI VE TASAVVUF GELENEĞİ

1.1. Tanzimat ve Islahat Fermanına Giden Siyasi Süreç	7
1.2. Dönemin İlmî Panoraması	8
1.3. Dönemin Kültürel Panoraması	11
1.4. Dönemin Tasavvuf Geleneği	13
1.5. Mevlevîliğin Siyaseten Konumu	16

İKİNCİ BÖLÜM

İLİM VE TASAVVUF GELENEĞİ BAĞLAMINDA HÜSEYİN AZMÎ DEDE

2.1. Gelibolu Mevlevîhanesi	19
2.2. Hüseyin Azmî Dede'nin Hayatı	22
2.2.1. Eserleri.....	26
2.2.2. Genel Görüşleri.....	32
2.2.2.1. Akıl-Vahiy	32
2.2.2.2. Tasavvuf.....	33
2.3. İsmail Dede Efendi'nin Hayatı	34

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER TARİHİ EKSENİNDE HÜSEYİN AZMÎ DEDE VE FİKİRLERİNİN ANALİZİ

3.1. Hristiyan Papazlar-Müslüman Ulema Arasındaki Münazara	37
3.2. Ehl-i Kitaba Karşı Yapılan Reddiyeler	38
3.3. Dinler Tarihi Metodolojik Çerçevesine Göre Hüseyin Azmî Dede'nin Fikirleri ve Bunların Analizi.....	41
3.3.1. İnanç Çerçevesi	41

3.3.1.1. <i>Teoloji ve Kutsallık</i>	42
3.3.1.2. <i>Aracı Varlık Anlayışı</i>	43
3.3.1.3. <i>Kurucu / Başlatıcı Figür Anlayışı</i>	43
3.3.1.4. <i>Kurucu Metin / Kitap Anlayışı</i>	44
3.3.1.5. <i>Kitap Anlayışı</i>	46
3.3.1.6. <i>Kozmoloji Anlayışı</i>	47
3.3.1.7. <i>Eskatoloji Anlayışı</i>	48
3.3.2. <i>Diğer Dinlerle Münazara ve Tartışma Konuları</i>	51
3.3.2.1. <i>Diğer Dinlerle Münazarada Usul ve Ötekiyle İlişkiler</i>	52
3.3.2.2. <i>Son Peygamber'e Dair İşaretler</i>	54
3.3.2.3. <i>Taaddüt-i Zevcât Meselesi</i>	55
3.3.2.4. <i>Nesih-Mensuh Meselesi</i>	56
3.3.2.5. <i>Ehl-i Kitap</i>	59
3.3.2.6. <i>Hz. İsa'nın Rablığı ve Ref'i Meselesi</i>	61
3.3.2.7. <i>Kitab-ı Mukaddesin Tahrifi</i>	63
SONUÇ	66
KAYNAKÇA	71
EKLER	75
ÖZGEÇMİŞ	114

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.t.	: Adı geçen tez
a.mlf.	: Aynı müellif
BOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Ca	: Cemaziyelevvel
Haz.	: Hazırlayan
N	: Ramazan
R	: Rebiülahir
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfa aralığı
ts.	: Tarihsiz
Vol.	: Volume
vr.	: Varak
Za	: Zilkade
Z	: Zilhicce

GİRİŞ

Konu, Önemi, Amacı ve Hedefi

Hüseyin Azmî Dede (v. 1895), 19. yüzyılda yaşamış önemli mutasavvıflardan biridir. Gelibolu ve Kahire Mevlevîhanelerinde uzun süre postnişinlik makamında kalmıştır. O, tekke şeyhi olmasının ötesinde devrinin birçok sosyal ve ilmî meselelerine eğilmiş; bunlarla ilgili risaleler kaleme almıştır.

Osmanlı Devleti, uzun yıllar Avrupa karşısındaki maddi ve manevi üstünlüğünü 19. yüzyılda büyük oranda kaybetmeye başlamıştır. Bu dönemde hem mevcut siyasî sınırlarını muhafaza etmek, hem de tebaasını bir arada tutabilmenin yollarını aradığı söyler. Bu sebeple, Avrupa ve sair devletlerin devletin içişlerine müdahalesine açık hâle gelmiş; dış saiklerin de etkisiyle 1839'da Tanzimat ve 1856'da da Islahat Fermanı'nı ilan etmek zorunda kalmıştır.

19. yüzyıl, Osmanlı'da her alanda siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel büyük değişimlerin olduğu bir dönemdir. Askerî değişimler, başta Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması ile sosyal ve eğitim hayatında birçok yenilenmeyi beraberinde getirmiştir. O günün şartları içerisinde geçmişten beri var olan Bektaşî tekkeleri kapatılmış; Mevlevîlik, Nakşibendiliğin bir kolu olan Halidilik tarikatlarının önü açılmıştır. Zaten Mevlevîlik öteden beri Osmanlı hükümdarları ve devlet adamlarının bir kısmı tarafından destekleniyordu.

Eğitim alanında yeni okullar açılmış, medreseler artık dinî eğitimin bir parçası olurken modern düzeyde ilk, orta, lise ve üniversite düzeylerinde okullar açılmaya başlanmıştır. Avrupa'dan hocalar getirtilmiş; uygulamalı dersler verilmeye başlanmıştır. Eğitim modelinin dışarıdan ithal edilmesi kültürel değişimi de beraberinde getirmiştir. Bu durum karşısında iki aydın tipi ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir kısmı daha çok içine kapanarak kendi kültürünü muhafaza etme yolunu tercih ederken, diğerleri bunun aksine dışa açılmayı her yönüyle –şekil bakımından dahi- batıyı taklit etme cihetine gitmiştir.

Tanzimat Devrini kendileri için bir avantaja dönüştüren batılı devletler ve onların kültürel temsilcileri misyonerler Osmanlı coğrafyasında her yere ulaşmaya, buralarda okullar açmaya başlamıştır. Birçok ileri gelen zümrenin çocuklarını kendilerine çekmeyi başaran bu okulların birer Hristiyanlık propagandasının yapıldığı müesseseler haline geldiği de görülmektedir.

Bu serbest dinî yaşamı bir fırsata dönüştüren Protestan misyonerlerden biri olan Pfander İstanbul'da İslam'a karşı yazdığı kitaplarını ve broşürlerini Türkçeye çevirtmek suretiyle dağıtmaya başlamıştır. Tabii ki bu durum devlet adamlarının dikkatini çektiği gibi ulemanın da tepkisine neden olmuştur. İşte bu dönemde Gelibolu Mevlevîhanesi şeyhi olan ancak İstanbul ile sıkı bir irtibat içerisinde bulunan Hüseyin Azmî Dede de konuya ilgi duymuş; halk arasında da infiale sebep olan bu faaliyetlere karşın reddiye mahiyetinde bir risale kaleme almıştır.

Çalışmamızın amacı Azmî Dede'nin bahsi geçen konuda *Mîzânü'l-Edyân* adlı bu risalesinin muhteviyatını bir değerlendirmeye tabi tutmaktır. Yukarıda sözü edilen Pfander'e karşı Hintli alim Rahmetullah, İstanbul'a çağırılmış ve ondan istifade edilme cihetine gidilmiştir. O da Pfander'e reddiye mahiyetinde *İzhârü'l-Hak* adlı kitabını yazmıştır. Bu cümleden Hüseyin Azmî Dede'nin çalışması da bu tartışmalar etrafında vücut bulmuştur. Nitekim o, kitabında bu iki zattan bahsetmektedir.

Daha çok İslam alimleri içerisinde kelim ve tefsircilerin ilgilendiği bu konuda bir mutasavvıfın eser kaleme alması dikkat çekici bir husustur. Bu çalışma ile hedefimiz öncelikle Osmanlı'da 19. yüzyılda ortaya çıkan ve yayılan ilmî, tasavvufî ve kültürel hayatı ele almak, ardından tezimizin konusunu teşkil eden Hüseyin Azmî Dede'nin hayatını ve eserlerini ele almaktır. Ardından uzunca bir süre postnişinliğini yaptığı Gelibolu Mevlevîhanesinin tarihine kısa bir bakış yapmaktır.

Çalışmamızın ana teması ise Dinler Tarihi çalışmalarının bir yanını teşkil eden İslamiyet, Hristiyanlık ve Yahudilik arasındaki polemiklere, Hüseyin Azmî Efendi'nin nasıl yaklaştığıdır. Bu çalışmada yazarın tespiti yapılan on bir risalesinden istifade edilmiştir.¹ *Mîzânü'l-Edyân* dışındaki eserlerden tezimizin konusuna ilişkin kısımlar çalışmamıza yansıtılmıştır.

Bu çalışma ile 19. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında yazılan bir reddiyenin hangi konuları ihtiva ettiği ortaya konulacaktır. İslam alimleri ile diğer din mensupları arasında ne tür bir tartışmanın yapıldığı veya diğer din müntesiplerinin/ötekinin İslam'a hangi yönlerden eleştiri getirdiği bu tez ile ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Öte yandan bu meseleye hangi zaviyeden yaklaştığı açıklanmıştır.

¹ Bu risaleleri Safi Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede-Hal Tercümesi ve Risaleleri* adlı çalışmasında transkribe etmiştir. *Mîzânü'l-Edyân* kısmı tarafımızdan transkripte edilmiştir.

Bu çalışmada Osmanlı sarayına kadar girebilen bir misyonerle bir İslam alimi arasında ne tür konuların tartışıldığı ortaya konulmakta ve Hristiyan misyonerlerin Osmanlı milletlerini kendi dinlerine Hristiyanlığa çağırabilmek için hangi argümanları kullandıkları açıklanmaktadır. Öte yandan 19. yüzyılda atalarının tekke şeyhi olduğu bir Mevlevî tekke postnişininin hangi şartlarda görev yaptığı, devlet adamlarıyla ilişkisinin nasıl olduğu, yazdığı eserleri tespit edilmektedir.

Araştırmanın Amaç ve Alt Amaçları

Bu çalışmanın genel amacı dinler tarihi alanında İslam ile Ehl-i Kitap arasında cereyan eden tartışmalara temas eden *Mîzânü'l-Edyân* adlı eseri incelemektir. Alt amaçları ise 19. yüzyılda Osmanlı Devlet'inde her yönde başlayan değişimin bir Mevlevî tekkesi ile onun postnişininin üzerinde ne tür tesir yaptığını belirlemektir. Bir Mevlevî tekke postnişininin eserlerini tanıtmaktır. O devirdeki tekke hayatına dair bazı açıklamalarda bulunmaktır.

Kavramsal Çerçeve

Bu çalışmanın temel kavramları Nizam-ı Cedit, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Bektaşilik, Mevlevîlik, Gelibolu Mevlevîhanesi, musiki, akıl, vahiy, reddiye, ehl-i kitap, Hristiyanlık, Müslümanlık, Yahudilik, Mısır Kıptileri, münazara gibi kavramlardan oluşmaktadır.

Çalışmaya öncelikle Hüseyin Azmî Dede'nin hangi ortamda yetiştiğini ve tekke postnişini olduğunu anlayabilmek için Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıldaki ilmî, kültürel ve tasavvufî panoraması belirlenecektir. Çalışmanın birinci bölümünü bu konu oluşturacaktır. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin başlangıcından Tanzimat Devrine kadar Mevlevîliğin siyasette ve toplumda nasıl bir karşılık bulduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. İkinci bölümde Hüseyin Azmî Dede'nin hayatı ve eserleri konu edinilecektir. Buna ilaveten temel görüşleri açıklanacaktır. Yine bu kısımda onun musiki hocası ve tekke postnişini İsmail Dede Efendi'nin hayatı ele alınacaktır. Üçüncü bölümde ise tezin ana teması işlenecektir. Burada Dinler Tarihi ekseninde Hüseyin Azmî Efendi'nin görüş ve düşünceleri zikredilen kitaplardan hareketle ele alınacaktır. Ayrıca İslam âlimleriyle Hristiyan misyonerler arasındaki münazara konuları bu eserde tartışılacaktır.

Kılavuz/Metodoloji

Çalışmada metot olarak tarihsel ve fenomenolojik yöntem kullanılmıştır. Bu çalışmaya öncelikle Hüseyin Azmî Dede'nin *Mîzânü'l-Edyân* adlı eseri transkripte edilerek başlanılmıştır. Dili oldukça ağır olan bu metin günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Hüseyin Azmî Dede'nin ikinci bölümde ele alınacağı üzere bilinen on beş eseri bulunmaktadır. Ayrıca bir de divançesi bulunmaktadır. Bunlardan on üç tanesinin transkripti daha önce Safi Arpaguş tarafından yapılmıştır. Bizim üzerinde çalıştığımız *Mîzânü'l-Edyân*'ın da ilk defa transkriptini Safi Arpaguş yapmıştır. Üzerinde çalıştığımız nüshayla Arpaguş'un transkriptesini yaptığı nüsha aynıdır. Bu eserin yazması Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi envanterine kayıtlıdır.

Arpaguş, çalışmasında Hüseyin Azmî'nin hayatını anlattıktan sonra yazarın on bir risalesinin transkriptini vermektedir. Eserinin girişinde tüm risaleler hakkında genel bir değerlendirme yapmaktadır. *Mîzânü'l-Edyân* veya diğer risaleleri etraflıca ele almamaktadır. Bunların bir istisnası *Beyânü'l-Makâsıd*²'tir. Araştırmacı bir makale² ile bu risalenin içeriğini değerlendirmiştir.

Bu çalışmada *Mîzânü'l-Edyân* etraflıca ele alınmaya gayret edilmiştir. Bu risalenin içeriğine bağlı olarak diğer risalelerin muhteviyatından faydalanılmıştır. Arpaguş, transkripte yaparken varakların numarasını vermemiştir. Dolayısıyla bu durum konu hakkında araştırma yapacakların işini zorlaştırmaktadır. Bu açıdan biz, varak numaraları verilmiş transkripti ve bunun günümüz Türkçesine çevrilmiş hâlini çalışmanın ekine koyduk.

Kaynakça Analizi

Mîzânü'l-Edyân Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi'nin Kütüphanesi'nde yazma halinde bulunmaktadır. Bilinen tek nüshası budur. Eser ciltli ve ebruludur. Varak usulüyle numaralandırılmıştır. Eser 23 varaktan oluşmaktadır. Sondan bir varak boştur. Eserin yazımında iki çeşit yazı kullanılmıştır. Vr. 1'den 20b'ye kadar olan kısım nesihtir. Vr. 21a-21b arası ise rika hattıyla yazılmıştır. Bu ekler, eser üzerinde sonradan yapılan tashihlerde eklenmiştir. Nesihle kaleme alınan sayfalarda satır sayısı on yedidir. Eserin ne zaman yazıldığına dair bir kayıt yoktur.

² Safi Arpaguş, "Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü'l-Makâsıd Adlı Risâlesi". *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31/2, 2006, ss. 67-100.

Mîzânü'l-Edyân'ın yazılma sebebi, hukukî bakımdan bir delili olmayan Hristiyanlarla tartışmaya gerek olmadığını ve onların yazmış oldukları kitapların geçersiz ve abes olduğunu açığa çıkarmaktır. Hristiyan misyonerlerin İslam dini hakkındaki iddialarına cevap vermektir³.

Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân* adlı eserlerinde hem kendi eserlerine hem de konuların izahını yaparken Hristiyanların Müslümanları kendi dinlerine davet etmek için yazdıkları kitapları kullanmaktadır. Bunlardan biri *Tuhfetü'l-Erib*'tir. Kitabın tam adı *Tuhfetü'l-Erib fi'r-Red 'alâ Ehli's-Sâlib*'dir. Bu kitap bir Katolik papazı iken İslâm'ı kabul eden Abdullah et-Tercümân tarafından (v. 832/1429) (Anselmo Turmedo) 823(1420) tarihinde kaleme alınmıştır. Üç bölümden oluşan eserin üçüncü bölümünde yazar Hristiyanlığa reddiye yazar. Eserde, Hristiyanların bozulan inançları İncillerden hareketle açıklanır. Hz. Muhammed'in son peygamber olarak geleceğini Tevrat, Zebur ve İncil kitaplarının haber verdiğini metinlerle ispat eder. Yazar, mevcut İncillerin gerçek olmadığını doğrudan ulaştığı İncil'le ortaya koyar⁴.

Müellifin atıfta bulunduğu bir başka risale ise Hristiyan İshak el-Kindî'nin kaleme aldığı *Abdülmesih* adlı risaledir. Bu eser Me'mun devrinde (813-833) Abdullah bin İsmail el-Haşimi'nin, İslam'a çağırarak amacıyla kaleme aldığı risaleye karşı Hristiyan el-Kindî'nin Hristiyanlığı yücelten ve İslam'ı eleştiren reddiye tarzında bir kitabıdır⁵.

Müellif, Hristiyanların telif ettiği *Şehâdetü'l-Kur'ân li-Kütübi Enbiyâ'i'r-Rahmân* ve *Şehâdetü Kitâbi'l-Kadîm fî Vahdâniyetillâh ve Teslîsi'l-Ekânîm* adlı kitaplardan bahsetmekte ve bunların iddialarının bir kısmına cevap vermektedir. Bu kitapların yazarını tespit edemedik.

Kapsam ve Sınırlılıklar

Bu çalışma Hüseyin Azmî Dede'nin *Mîzânü'l-Edyân* adlı eserine dayanmaktadır. Onun içeriğinde Hristiyanların iddialarına karşın verilen cevaplar vardır. Dolayısıyla bütün veriler bu kitap etrafında elde edilmiştir.

³ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân*, vr.20a.

⁴ Ömer Faruk Harman, "Tuhfetü'l-Erib", *DİA*, Cilt: 41, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2012, s. 356.

⁵ Abdülmesih risalesine, Numan b. Mahmud el-Âlûsi (v.1317/1899) *El-Cevâbü'l-Fesih Lima Leffekahü Abdülmesih* adıyla reddiye yazmıştır. Yazar kendisinden önce yayınlanan reddiyeleri de kullanarak Hristiyanlığın iman ve amel konularını aklî ve naklî delillerle tenkit etmekte; karşı tarafın da iddialarını yine aynı yöntemle çürütmektedir. Bkz. Ömer Faruk Harman, "El-Cevâbü'l-Fesih", *DİA*, Cilt: 7, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1993, s. 428.

BİRİNCİ BÖLÜM

19. YÜZYIL OSMANLI İLMÎ VE KÜLTÜREL PANORAMASI VE TASAVVUF GELENEĞİ

19. yüzyıl Osmanlı Devleti'nde çok büyük değişimlerin ve dönüşümlerin yaşandığı bir asırdır. Bu süreçlerin arka planında askerî kayıp ve mağlubiyetlerin rolü oldukça önemli yer tutar. Öyle ki; bu devirde Osmanlı Devleti Avrupa devletleri karşısında büyük yenilgilere uğrar. Bunun sonucu olarak da genel bir geri çekilme durumu ortaya çıkmaya başlar; nitekim, Balkanlardaki etnik unsurlar başta Yunanlılar olmak üzere sırası ile bağımsızlıklarını ilan etmeye başlarlar.

Osmanlı Devleti'nde 19. asırda ortaya çıkan askerî, kültürel ve ilmî değişim ve gelişim süreçleri tasavvuf düşüncesi ve kültüründe de önemli farklılaşmalar ve ilerlemeleri beraberinde getirir. Nitekim Mevlevîlik'te hem düşünce hem de sosyo-kültürel tezahürler açısından önemli değişiklikler ve ilerlemeler meydana gelir. İstanbul'da faaliyete giren Mevlevîhane sayısının artması, özellikle de birçok musikîşinasın Mevlevîler içerisinde bulunması bu durumu destekler mahiyettedir.

Yaşanan bu sonuçlar sebep ve süreçlere eğilmeyi zorunlu kılar. Bu bağlamda Osmanlı devlet erkânı mevzubahis yenilgilerin devletin kendi iç dinamikleriyle ortadan kaldırılmasının mümkün olmadığını görür. Bu arayış da galiplerin—burada Batı—idarî, mülkî, askerî ve teknik hususlarda durumunu tetkik etme zorunluluğunu ortaya çıkarır. Askerî yenilgilerin büyük bir problem olmasından hareketle öncelikle bu alanda yenileşme süreçleri ve reformlar yapılmaya başlanır. Bunu diğer alanlarda ıslahat hareketleri takip eder. İşte bu tarihsel kontekst, Nizam-ı Cedîd hareketinin arka planını ortaya koyar⁶.

Öte yandan; askerî alandaki yeniliklere ilave olarak Osmanlı Devleti benzer arayış ve yenileşme süreçlerini hukuk alanına da taşır. Bu sürecin en önemli sonucu şüphesiz Tanzimat Fermanı (1839) ile gerçekleşir. Bu Ferman ile Osmanlı tebaası olarak geçen bütün milletler hukuk açısından da aynı hükümlere tabi olduğu hususu ilkeleştirilir.

⁶ Bkz. Kemal Beydilli, "Nizam-ı Cedit", *DİA*, Cilt: 33, Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, İstanbul 2007, ss. 175-178.

1.1. Tanzimat ve Islahat Fermanına Giden Siyasi Sürec

19. yüzyıl başlarında bir isyan neticesinde tahttan indirilen III. Selim'in yerine amcazadesi IV. Mustafa geçirilmiş ancak III. Selim taraftarı Alemdar Mustafa Paşa'nın karşı darbe hareketiyle IV. Mustafa tahttan indirilmiş, II. Mahmut tahta cülus ettirilmiştir. II. Mahmut saltanatının ilk yılında Rumeli'de oldukça güçlenen ayanlarla bir antlaşma imzalamak zorunda kalmıştır (Sened-i İttifak, 1808). Aslına bununla merkezi yapıda daha bağımsız olarak yerel yapılara kısmî özerklik verilmekteydi.

Bu dönemin belirleyici şahsiyetlerinden biri olan Alemdar Mustafa Paşa yeniçerilerin isyanı sonucu öldürüldü. Ancak yeniçeriler II. Mahmut'un tahttan indirilerek yerine kardeşi IV. Mustafa'nın ikinci defa çıkmasını istiyorlardı. Bunun üzerine II. Mahmut kardeşini öldürttü. Böylece Osmanlı tahtının tek varisi olarak kaldı. Yeniçeriler bu duruma isyan ederek "*Padişah bir insan değil midir? Kim olsa olur. Esma Sultan olsun, ya ki Konya'daki şeyh padişah olsun. Kırım Tatar hanzadelerinden padişah olsun*". Bu da Kapıkulu ocakları için artık hanedanın bir kutsallığı kalmadığının işaretiydi. II. Mahmut bunların taleplerini kabul ederek "Sekban-ı Cedit"i lağvetti. Ancak geçici olarak böyle yapıp Yeniçeri Ocağı'nı nasıl ortadan kaldıracabileceğinin planlarını yapmaya başladı⁷.

II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasıyla "Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adlı 12 bin piyade ile 1550 sipahiden oluşan bir ordu kuruldu. Avrupai tarzda oluşturulan bu ordunun giysileri dahi ona göre düzenlenmişti. Buna karşın ordu sadece Müslümanlardan oluşacak; muhtedîler buna kabul edilmeyecekti. Bu ocağın ilgasından bir ay sonra bunlarla yakın ilişki içerisinde bulunan Bektaşilere takibat başlatıldı. Bunların önemli liderleri ortadan kaldırıldı, mülklerine el konuldu. Söz konusu mülklerle yeni ordunun ihtiyaçları finanse edildi. Öte yandan bunlarla ilişkileri bulunan gayr-i Müslim zengin Yahudi tüccarları da öldürüldü⁸.

Askerî alanda yapılan ıslahatlar istenen neticeyi vermemişti. Ancak II. Mahmut'un hedefi sadece askerî sahaya sınırlı değildi. O tüm toplumu dönüştürmek istiyordu. Bu sebeptendir ki Anadolu'yu Rumeli'yi gezdi; kurumları denetledi. Nihayetinde vefatından kısa bir süre önce Tanzimat Fermanı'nı yayınladı⁹.

⁷ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, ss. 41-43.

⁸ Caroline Finkel, *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*, (Çev. Zülal Kılıç), Timaş Yayınları, İstanbul 2007, s. 388-389.

⁹ Finkel, *a.g.e.*, s. 391.

Rusya, Osmanlı coğrafyasındaki Ortodoksların hamisi olduğu iddiasını sürdürürken Kırım'ı, Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Eflak ve Boğdan'ın savaş sürecinde egemenlik hakları Avusturya'ya devredilmişti. Böylece Kırım'daki savaşa yoğunlaşmıştı. İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Ruslar Kırım'dan çıkarıldı. 1856 yılında imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa devletleriyle eşit bir konumda olduğu benimsenmiş ve Osmanlı topraklarının güvenliği teminat altına alınmıştır. Bu antlaşmanın bir ön koşulu olarak da Islahat Fermanı yayınlanmıştır. Buna göre din, dil ya da ırk temeline dayalı farklılıklar ortadan kaldırılmıştır. Buna karşın Ahmet Cevdet Paşa'ya göre bu ferman ile Müslüman cemaatin egemenliği ortadan kaldırılmış ve kutsal haklarından yoksun bırakılmıştır. Dolayısıyla bu Müslümanlar için bir acı ve keder günü olmuştur¹⁰.

Tanzimatla birlikte Osmanlı yeni bir döneme girmişti. Artık kimse yargılamasız cezalandırılmayacak, mallar müsadere edilemeyecektir. İster Müslim ister Gayr-ı Müslim olsun bütün herkesin can ve mal güvenliği sağlanıyordu. Aslında bu kanun Osmanlı ailesinin her bir ferdinin hayatını teminat altına alıyordu. Böylece şehzadeler de kendilerini emniyette hissedeceklerdi¹¹.

19. yüzyıl Osmanlısında Tanzimat'tan sonra kanunlar batılı devletler örnek alınarak hazırlanmıştı. Nitekim 1850 Ticaret Kanunu Fransızlardan alınmıştır. Diğer taraftan 1863 yılında kabul edilen Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi Avrupa uluslarının kanunlarından istifade edilerek oluşturulmuştu. Ticaret davalarına da artık Nizamiye mahkemeleri bakacaktır¹².

1.2. Dönemin İlmî Panoraması

19. yüzyıldaki hızlı değişim, devletin askerî yapısıyla sınırlı kalmaz. İlmî hayat, düşünce sistemi ve aydınlar arasında da mevzubahis süreç etkisini göstermeye başlar. Bu noktada Batıdaki gelişme ve ilerlemeleri takip etmek üzere yurtdışına—özellikle de Paris'e—ilmî, kültürel ve teknik seyahatler başlar.

Beylikten devlete doğru evrilen Osmanlı'da alim ihtiyacı ortaya çıktığından Orhan Gazi 1330 tarihinde İznik'te ilk Osmanlı medresesini kurdu. Buranın ilk müderrisi de Dâvud-ı Kayserî olmuştu (v. 1351). Bursa'nın başkent olmasıyla kurulan medreseler devletin hem ilim adamı ihtiyacını karşılıyor hem de devlet adamı yetiştiriyordu. Aynı

¹⁰ Finkel, a.g.e., ss. 407-408.

¹¹ Ortaylı, a.g.e., ss. 116-117.

¹² Ortaylı, a.g.e., ss. 205-206.

şekilde Edirne'nin fethiyle burada medreseler açılmıştır. Devletin merkezinin bulunduğu yerlerdeki medreseler derece bakımından en üste çıkmışlardı. Zira devlet adamlarının vakıflarıyla destekledikleri bu müesseseler önemli bilginleri kendi bünyelerine katmayı başarmışlardı¹³.

Osmanlı Devleti siyaseten güçlü olduğu dönemlerde kendisini her bakımdan üstün görüyordu. Nitekim eğitim yönüyle de bir eksiklik hissedilmiyordu. Ne zaman ki Viyana Bozgunuyla (1683) geriye dönüşler başladı, o zaman devlet erkânı da sistemi sorgulamaya başladı. Buna karşın 15. ve 16. yüzyıllarda Osmanlı, Batıdaki ilmî gelişmeleri seçici bir şekilde takip ediyordu. Osmanlı'nın Avrupa ile komşu olması bu teknik veri akışını kolay kılıyordu. Fatih'in Rönesans dönemi ressamlarından Gentine Bellini'yi ve kılıç kını ile bronz döküm ustalarını davet etmesi bunun bir örneğidir¹⁴.

Osmanlıların XV-XVII. yüzyıllarda batıda takip ettiği alanların başında silah teknolojileri ve madenler gelmekteydi. 17. yüzyıl sonlarından itibaren Avrupa'dan özellikle de İngiltere'den silah teknolojileri transferine başlandı. Buna karşın 18. yy.a gelindiğinde artık silah alımı yeterli değildi. Osmanlı baruthanelerinde üretilen barutlar sadece talimlerde kullanılabiliyordu. Bunun içinde barut yapımında kullanılan güherçile için III. Selim devrinde yurtdışından uzmanlar getirildi¹⁵.

Osmanlıda modern anlamda fen eğitimi ilk Mühendishane-i Bahr-i (1775) ve Berr-i Hümayunlarla başlamıştır (1795). Bu tarihten itibaren artık klasik eğitim alan Osmanlı ulema ile bu yeni okullarda eğitim görmüş zabıt grubu ortaya çıktı. Uygulamalı dersler daha çok Fransız hocalar tarafından tatbik ediliyordu. III. Selim devrinde (1806) Mühendishaneler için çıkarılan kanunlara göre kurumlardan beklenen, öğretim uygulamalı olarak yapılmasıdır¹⁶.

Tanzimat öncesi açılan en önemli eğitim kurumlarından biri tabip ve cerrah ihtiyacının karşılanması için 1827 yılında açılan Tıbhane-i Amire'dir. Bunun kurucusu Mustafa Behçet Efendi, Türkiye'deki modern tıbbın da kurucusu kabul edilebilir. Aynı yıl içinde Cerrahhâne açılmıştır. 1836'da bu ikisi birleştirilmiştir. 1839'da da her iki kurum

¹³ Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2003, ss. 8-9.

¹⁴ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Bilim*, 2. Baskı, Nesil Yayıncılık, İstanbul 2003, ss. 232-233.

¹⁵ İhsanoğlu, a.g.e., ss. 236-239.

¹⁶ Kemal Beydilli, "Mühendishane-i Berrî-i Hümayûn", *DİA*, Cilt: 31, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2006, ss. 516-518; a. mlf., "Mühendishane-i Bahrî-i Hümayûn", *DİA*, Cilt: 31, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2006, ss. 514-516.

birlikte Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane adını almıştır. Batı tarzında eğitime hazırlanan bir başka kurum ise 1834'te açılan Mekteb-i Harbiye'dir. Ancak sözü edilen bu eğitim kurumlarıyla istenilen seviye yakalanamadığı için sürekli ıslahat yapılmaya devam edilmiştir¹⁷.

II. Mahmut döneminde yukarıda sıralanan askeri okullardan başka ancak birkaç rüşdiye; "Mekteb-i İrfan" "Mekteb-i Maarif-i Edebiye" gibi orta dereceli okullar açılabilir. Tanzimat'tan sonra "Darulmuallimin" (1847) ve "Mekteb-i Mülkiye" (1859) adlı sözde yükseköğretim kurumları teşkil edilmişti. Bunlar askerî ve sivil bürokrasi ihtiyacına ilişkin kurulmuşlardı. Bu arada ilkokul düzeyinin yayılması için çaba gösteriliyordu. Nitekim bununla ilgili 1 Mart 1846'da bir tahrirat-ı umumiye çıkarıldı. Kız çocuklarına yönelik ilköğretimin ikinci basamağı "İnas Rüşdiyesi" kuruldu¹⁸.

Aynı şekilde meslek okulları; 1847'de Ziraat Mektebi, 1859'da Baytar Mektebi, 1860'ta Orman Mektebi öğretime başladı. 1869'da çıkarılan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile öğretim üç aşamalı hale getirildi. Bunun birinci kademesi sıbyan okulları ile rüşdiye mektepleriydi. Sekiz yıllık böyle bir öğretimden sonra ikinci derecede idadî ve sultanîler bulunuyordu. Sultanîler 1880'lerde şehirlerde yaygınlaşmaya başladı. Üçüncü derecede Mekâtib-i Aliye denen yüksekokullar yer almaktaydı¹⁹.

1869'da yayınlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitim ve öğretimin çağın şartlarına göre derlenip toparlanması hedeflenmiştir. 198 maddeden oluşan bu nizamname Osmanlı'nın batılılaşma yolunda ilerleme çabasının bir ifadesi olmuştur. Bugünkü modern anlamdaki ilkokullardan sayılabilecek "ibtidâî" okulları açılmaya başlanmıştır. Ancak 1876 yılına kadar bunlar İstanbul'da üç adet iken bu tarihten itibaren bütün imparatorluk coğrafyasında sayıları 200'ü bulmuştur²⁰.

Osmanlı padişahları kuruluşundan itibaren ilim adamlarıyla ilmî müzakerelerde bulunmuşlardır. Zaman zaman saraya davet edilen alimlerin mütalalarını dinlemişlerdir. Huzur dersleri olarak bilinen Ramazan ayının birinci ve onuncu günleri arasında yapılan uygulamayı ise III. Mustafa 1759'da başlatmıştı. Bu derslerde zamanın problemlerine uygun

¹⁷ İhsanoğlu, a.g.e., ss. 277-279.

¹⁸ Ortaylı, a.g.e., ss. 212-213.

¹⁹ Ortaylı, a.g.e., s. 214.

²⁰ Atiye Emiroğlu Bayır ve Necmi Uyanık, "19. yy. Osmanlı Devletinde Modernleşme Bağlamında Din Eğitimi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Cilt:IV, Sayı:XIII, (Aralık/2017), s. 498.

ayetler seçilir, bunlar tefsir edilir, konuya ilişkin sorulara cevaplar verilir. Padişah sarayında Ramazan’a özgü en önemli uygulama bu idi²¹.

II. Mahmut Evkaf Nezareti’ni kurmakla ilmiye sınıfını kontrol altına almaya çalıştı. 1838’de devlet yöneticilerinin mal ve can güvenlikleri teminat altına alınırken 1839’da bu durum bütün halka yaygınlaştırılmıştır. Yöneticiler de bu tarihten itibaren nakdî bir maaşa bağlanmışlardı. Osmanlı’nın memur ihtiyacı gittikçe artıyordu. 19. yüzyıl başlarında Osmanlı bürokrasisi bin-bin beş yüz aralığında iken II. Abdülhamit Döneminde bu rakam yüz binlere ulaşmıştı²².

1.3. Dönemin Kültürel Panoraması

Kültür, Latince kökenli (cultura) bir kelime olup manası “toprağı işlemek”tir. Türkçeye, Batı Avrupa dillerinde kullanıldığı şekliyle “yüksek umumi bilgi” anlamında girmiştir²³. Ziya Gökalp bu kelimenin karşılığı olarak Osmanlı lisanında “hars” ve “tehzip” tabirlerinin kullanılmasını önermiş; ancak bunlardan sadece “hars” kabul görmüştür. Hars, toprağın işlenmesi demektir. Bu sebeple “cultura” ile anlamca bir bütünlük arz etmiş ve kullanılmıştır. Kelimenin birçok tarifi yapılmasına karşın genel olarak kültür, bir millete ait gelenek haline gelmiş olan dil, din, sanat, duygu, düşünce, inanç ve yaşayış öğelerinin bütünüdür²⁴. Kültürde süreklilik vardır; milletler kültür değişmelerine uğrayabilirler. Buna bağlı olarak kültürlerine yeni öğeler katabilirler.

Kültür ve medeniyet kavramları birbirilerinin yerlerine kullanılmıştır. Ahmet Cevdet Paşa’ya göre “medeniyet”, insanın öncelikle fiziksel ihtiyaçlarının karşılanması sonra da manevi irfanının/kültürünün yükseltilmesidir. İbn-i Haldun’un “umran”ı ise kültür ve medeniyet kavramlarının içeriğini kendinde toplamıştır²⁵.

Osmanlı Devleti 19. yüzyıl başlarından itibaren aldığı askerî mağlubiyetler neticesinde kendi kendini sorgulayan devlet adamları ve ileri gelenlerde yenilik çabalarının istenilen neticeyi vermemesi bir kimlik bunalımını da beraberinde getirmişti. Bu kaotik

²¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 2014, ss. 221-225.

²² İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 1999, ss. 55-56.

²³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 40. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1997, ss. 15-17.

²⁴ Şerafettin Turan, *Türk Kültür Tarihi*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi, İstanbul 2014, ss. 15-17.

²⁵ Cemil Meriç, *Umrandan Uygarlığa*, 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2016, ss. 81-88.

durumdan çıkışın çareleri aranmaktaydı. En nihayetinde bunun yasalarla ve bu kanunların da herkese eşit uygulanmasıyla birlikte mümkün olabileceği görüşü ağırlık kazandı.

Osmanlı kültürel hayatında Lale Devri'nde kurulan matbaa ile bir değişim söz konusu olmuştu. Kitapların kültürel hayata önemli katkılar sağlayacağı açık olmasına karşın, İbrahim Müteferrika matbabası faaliyetini uzun süre sürdürememişti.

II. Mahmut Devrine gelindiğinde artık dış görünüş, tutum ve davranışlarla ilgili yapılan reformlar dikkat çekmeye başlamıştır. Bu çeşit değişime karşı ilk hoşnutsuzluk III. Selim Dönemi'nde Nizam-ı Cedit askerine Fransız üniformalarına benzer üniformaların giydirilmesi ile meydana gelmişti. Tıbbiye'nin açılış konuşmasında bu değişimlerde Batı'nın örnek alındığı II. Mahmut tarafından açıkça dile getirilmiştir. İçte çağdaşlaşma dış görünüşte çağdaşlaşmayı da beraberinde getirmekteydi. Öyle ki, atların eyerlerinde bile bir değişime gidilmişti. Bu batılı gözlemcilerin bile hayretine sebep olmuştur. Zira Osmanlı eyerleri askerin büyüklüğünün bir simgesi idiler ve dekoratif olarak oldukça güzellerdi. Bir gözlemcinin ifadesiyle II. Mahmut bir geleneği kaldırıyor ancak onun yerine ne koyacağını bilmiyordu²⁶.

Avrupa'yı gezmiş ve orada eğitim görmüş olan Mustafa Reşit Paşa, halkın muzdarip olduğu ve devletin de işleyişinde zorlandığı konular istikametinde Batı'yı da dikkate alarak bir kanunlar manzumesi hazırladı. Abdülmecid'in de desteğini alarak 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ilan etti. Bu kanunlarla bütün halkın can ve mal güvenliği emniyet altına alınıyor; askerlik de dört-beş sene ile sınırlandırılıyordu²⁷.

Tanzimat Devriyle birlikte şehirlerde de her alanda bir değişim ve dönüşüm vardı. Mimarî alanda Osmanlı'nın tüm şehirlerinde kârgir binalar yükselmekteydi. Değişimin eş düzeyde görüldüğü şehirler ise Selanik, Beyrut ve İstanbul'du. Aslında Osmanlı mimarisi 18. yüzyıldan itibaren Batının etkisindeydi. Nitekim Nuruosmaniye Camii ile Selimiye Kışlası barok sanat üslubuyla yapılmıştı²⁸.

Müze-i Hümayun 1880'de açıldı. Başka milletlerin tarihlerine ilgi gösterilmeye başlandı ve eski eserler bu müzelerde toplanmaya başlandı. 19. yüzyılda Türk toplumunun Batı kültürüne karşı özellikle tarihçilik, toplumbilim ve iktisatta yabancı olduğu

²⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (Haz. Ahmet Kuyaş), 4. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 194-196.

²⁷ Finkel, a.g.e., s. 397.

²⁸ Ortaylı, a.g.e., ss. 290-291.

görülmektedir. Ancak bu alaka tercüme odasına bağlı olarak aktarmacılıktan öteye geçmiyordu²⁹.

II. Mahmut'la birlikte Osmanlı'nın hem sosyal hem de saray hayatında ciddi bir değişim ve dönüşümden geçiyordu. Nitekim Müslim ile Gayr-i Müslim halkın bir arada izledikleri kültürel içerikli gösteriler oldukça yaygınlık kazandı. Bu anlamda II. Mahmut Donizetti'yi saraya müzik şefi olarak tayin etti. Bu şahsın vazifesi, III. Selim devrinde kurulmuş olan askerî mehter takımını eğitmektir. Böylece İstanbul'da yüksek zümre içerisinde İtalyan müziği kısa bir süre sonra bilinir oldu. Bir başka göze çarpan yeniliklerden biri olan Padişah II. Mahmut'un portresinin devlet dairelerine asılması ise ulemanın tepkisine yol açmıştı³⁰.

1.4. Dönemin Tasavvuf Geleneği

Türklerin uzun süreli dinleri olan Şamanizm'in etkileri İslamiyeti kabulleriyle birlikte sürmüştür. Türkler inanç bakımından Müslüman olmakla beraber günlük yaşayış ve törenlerinde Şamanizm'in ritüelleri devam etmekteydi. Anadolu'yu mesken tutan Türklerin kültürüne Şamanizm ve İslam'la birlikte yeni yurtlarındaki eski dinlerin de kısmen bazı unsurları girmişti. Anadolu Türkleri, Oğuzlar ağırlıklı olarak Sünni anlayışı benimsemişlerdir³¹.

13. yüzyılda Anadolu Türkleri üzerinde Tasavvufun büyük bir etkisi söz konusuydu. Mevcut tarikatlardan başka Anadolu'ya özgü Babaîlik, Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi tarikatlar ortaya çıkmıştır. Ancak bu dönemde Anadolu'da Türklerin eski inançlarından "Ağaç kültü" nün devam ettiği, Türkmenler arasında güneşe, aya, yıldızlara tapanların oldukları görülmektedir. İliğin, Türk kültür tarihi bakımından önemi törenlerinde günlük yaşayışlarında arı bir Türkçeyi kullanmış olmalarıdır. Dinsel özelliklerinin en önemli yönlerinden biri müzik eşliğinde semahlar yapılması ve nefesler söylenmesidir. Yeniçeri ocağı mensupları ulufelerini gülbanklar eşliğinde alırlardı³².

19. yüzyılda Tekke ve Zaviye mensubu şeyhlerin hilaf-ı hakikat yani gerçeğe uymayacak beyanlarıyla haksız kazanç sağladıkları görülmektedir. Bu hususta iki yola tevessül edilmiştir. Nitekim Şeyhler; sağlam tekkelerini yıkarak, yeniden inşa için hazine

²⁹ Ortaylı, a.g.e., ss. 296-297.

³⁰ Finkel, a.g.e., ss. 393-394.

³¹ Ş. Turan, a.g.e., s. 142.

³² Ş. Turan, a.g.e., ss. 143-146.

pay almaya çalışmışlardır. Bir diğer yöntem ise görev tevcihlerinde usulsüz atamaların yapılmasıdır³³.

Osmanlı sadrazamlarından Hâlet Efendi, Mevlevîdir ve Şeyh Gâlip'e intisap etmiştir. III. Selim de Şeyh Galip'i severdi. II. Mahmut Döneminde Yeniçeriliği kaldırmak istmeyişi yüzünden idam edilmiştir. Mevlevî olması onu kurtaramamıştı. Bu zat Yenikapı ve Galata Mevlevîhanelerinin tamirine büyük bir destek vermiştir. Bu zatın Mevlevîlere karşı bu düzeyde açık himmeti Mevlevî daha popüler kılmıştır³⁴.

II. Mahmut Bektaşî tekkelerini kapatmakla birlikte diğer dînî grupları, tarikatları kontrol altına alabilmek için bunların vakıflarını Evkaf-ı Hümayun Nezaretini kurarak tek bir yönetim altında toplayıp bunları kontrol etme yoluna gitmiştir. Bu sırada bir takım Mevlevîyye, Sümbüliyye ve Sadiyye gibi tarikatla bu durumu desteklerken, Nakşîbendiliğin Halidî kolu mensupları buna karşı çıkmıştır. Bu sebeple de Sivas'a sürgün edilmişlerdir³⁵.

Bu devrin meşhur Halvetî şeyhlerinden Kuşadalı İbrahim Halvetî (v. 1845) bu dönemde tekkelerin oldukça bozulduklarını belirterek kendi tekkesinin yangın sonrasında yeniden imarını istememiş, bütün yeryüzünü kendisine tekke olarak kabul ettiğini belirtmiştir. Bütün bu psikolojik ve sosyolojik şartlar altında bir ahir zaman telakkîsi "mehdî" bekleyişi ortaya çıkmıştır³⁶.

Yeniçeriliğin kaldırılmasıyla Bektaşîliği de sıkı bir takip başlamış; Osmanlı'nın bütün coğrafyasında ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Saray bunları ortadan kaldırırken bunların yerini dolduracak bir tarikatı ön plan sürüyordu. Halktaki boşluğu veya tepkiyi başka bir gurubu destekleyerek önlemeye çalışıyordu.

Kuruluş devrinde Osmanlı hükümdarlarının Bektaşî tekkelerine destek verdikleri bilinmektedir. Bunlara bazı temliklerde de bulunmuşlardır. II. Bayezid Balım Sultanı Bektaşî Tekkesinin şeyhi olarak atamış, Hacı Bektaş-ı Velî türbesinin de çatısını kurşunla

³³ Zekeriya Işık, "19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları", *Belleten*, Cilt: 81, Sayı: 290 (2017), ss. 196-198.

³⁴ Nimetullah Akay, "Osmanlı Sultanı II. Mahmud Döneminde Mevlevîlik", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Yıl: 20, Sayı 33, Ocak-Haziran 2015, ss. 85-86.

³⁵ Ünver Günay ve A. Vehbi Ecer, *Toplumsal Değişme, Tasavvuf ve Tarikatlar*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 1999, s. 205.

³⁶ A.g.e., ss. 205-206.

kaplatmıştı. Böylece Bektaşî tekkeleri gelişmeye başlamıştır. Nitekim Yavuz Sultan Selim Necef'te Kanuni Bağdat'ta ve Eskişehir'de Bektaşî tekkeleri yaptırmışlardı³⁷.

Bektaşî tekkesi şeyhlerine her yıl “hırka bahası” adı altında bir tahsisat veriliyor, ayrıca yeterli maddi güce sahip olmayan tekkeler tamir ediliyor ve bunların taamiye/yemek masrafları karşılanıyordu. Bundan başka Hacı Bektaş-ı Velî ve Abdal Musa dergâhına hizmet edenler vergiden muaf tutuluyorlardı. Devletin muhatabı merkez tekke şeyhi idi. Bu zat diğer Bektaşî tekkelerine postnişin olarak atamada yetkili idi³⁸.

Sultan III. Selim Devrinde (1789-1807) Bektaşîliğe karşı devletin ilgisi azalırken Mevlevîlik ve Nakşîlik ön plana çıkmıştır. Yeniçeri Ocağı'nın özellikle de 1700'lü yıllardan itibaren istikrarsızlığın kaynağı olması, ocakla ilişkilendirilen Bektaşîlere bakışı da olumsuz etkilemiştir. Nitekim III. Selim yeni kurduğu Nizam-ı Cedit ordusunun manevî eğitimini Mevlevîlere bırakmıştı. Aynı şekilde II. Mahmut Asakir-i Mansure-i Muhammediyye adlı ordusunun terbiyesini bir Mevlevî şeyhine havale etmişti³⁹.

Yeniçerilerin her biri Bektaşî değildi. Halvetî, Bayramî ve Nakşî tarikatlarına mensup olanlar da vardı. 1826'da Topkapı Sarayı'ndaki toplantıya devlet erkânının yanısıra Mevlevî, Nakşî, Halvetî, Celvetî, Sa'dî, Kadirî ve Şazelî tarikatlarının şeyhleri katıldı. Bu toplantıda bir tarikat hakkında diğer tarikatların görüşlerine başvurulması meselesi oldukça ilginçtir. Bu toplantıda Bektaşîleri temsilen kimse bulunmuyordu. Bunlardan biri dönemin önde gelen şahsiyetlerinden Galata Mevlevîhanesi şeyhi Mevlevî Kudretullah Dede idi. Bu Yeniçeri-Bektaşî kaynaşmasından oldukça rahatsızdı. Bu toplantıya iştirak eden bir başka şeyh ise Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhi Kadrî Dede idi. Toplantıda Bektaşîliğin kapatılması konusunda birçok tarikat şeyhi “hâllerini bilmeyiz” diyerek fikir beyan etmekten çekinirken, ilmiye mensupları arasında ise bir düşünce birliğinin oluşmadığı görülmekteydi. Ancak umumi kanaat Bektaşîlerin tamamının mühlid olarak kabul edilemeyecekleri yönündeydi. Buna karşın Bektaşîlerin ikamet yerleri ve tekkelerinin yıkılmasına ilaveten bunların vakıflarının da ellerinden alınması kararlaştırılmıştı⁴⁰.

³⁷ Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara 213, s. 9.

³⁸ Maden, a.g.e., ss. 12-14.

³⁹ Murat Akgündüz, “Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 18 (Temmuz-Aralık 2007), s. 40-41; Maden, a.g.e., s. 15.

⁴⁰ Maden, a.g.e., ss.24, 63-73.

Bektaşîler 1832 yılından itibaren peyderpey affedildiler ve tekkelerinin yeniden açılmasına izin verildi. 1839 yılında Abdülmecid'in tahta çıkmasıyla bu faaliyetlerine biraz daha hız verdiler. Asıl serbestliğe ise Sultan Abdülaziz Devrinde eriştiler. 1860'lı yıllarda İstanbul'da artık Bektaşî tekkelerinin eski güçlerine eriştikleri söylenebilir⁴¹.

Tanzimatla birlikte Abdülmecid'in yakın çevresinin Nakşîbendiliğin önemli bir kolu olan, Mevlâna Halid-i Bağdadî'ye bağlı olan "Halidîlik" kolunu desteklediği ve hatta o tarikata mensup oldukları görülmektedir. Bektaşîliğin ilga edilmeye çalışılması belki de en çok Mevlevîlerin ve Nakşîbendilerin işine yaramıştı. Nitekim Abdülmecid 1840'ta Şam'da bulunan Mevlâna Halid'in mezarı üzerine bir türbe ve yanında bir tekke inşâ ettirdi⁴².

Osmanlı padişahları ve devlet adamları kuruluşundan itibaren Mevlevîliğe ilgi göstermişlerdir. Tayyarzade Ata, Osman Gazi ile oğlu Orhan Gazi'nin ve torunu Süleyman Paşa'nın Mevlevîliğe bağlılıklarının olduğunu iddia eder. Bu anlamda Osman Gazi başına taktığı kalansüvenin üzerine yuvarlak sarık takmaktadır. Bu da "Yusufî" olarak isimlendirilmekteydi. Ata, bu başlık ile Mevlevîlik arasında irtibat kurar. Bu dönemde Konya'da Mevlana'nın torunu Arif Çelebi'nin göndermiş olduğu sikkeyi Süleyman Paşa bereket olması kasdıyla giymiştir. Enderun'da Süleyman Paşa'nın giymiş olduğu bu başlık ile ferace ve tennure taklit edilerek çoğaltılmış ve diğer padişahlar tarafından da giyilmiştir⁴³.

1.5. Mevlevîliğin Siyaseten Konumu

Osmanlı devlet adamları çoğunlukla Mevlevîliği desteklemişlerdir. Bu tarîkat da devletle sürekli bir uyum içerisinde hareket etmiştir. Şehirlerde çokça yayılmalarının sebebi de budur. Asıl olarak Mevlevîlerin İstanbul'a yerleşmeleri II. Bayezîd Döneminde (1481-1512) olmuş; Galata Mevlevîhanesi'nin açılış süreci tamamlanmıştır⁴⁴.

Mevlevîhanelerin devlet tarafından desteklendiklerini gösteren bir başka kayıt bunların giderlerinin devlete ait gelir kaynaklarından karşılanmasıdır. Nitekim Ankara Mevlevîhanesi şeyhi Mehmet'e günlük 15 akçe Rûsum-ı Damga-i Kirpas-ı Ankara Mukataası malından tahsisatta bulunulmuştu. Ayrıca tekkede kalanlara da bu çeşit

⁴¹ Maden, a.g.e., ss. 207-209.

⁴² Finkel, a.g.e., s. 399.

⁴³ Tayyarzade Ata, *Tarih-i Enderun*, Mehmet Arslan (Haz.), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, ss. 105-106.

⁴⁴ Ahmet Köç, "Mevlevîler ve Devlet: Ankara Mevlevîhanesi Örneği (Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim)", *Belleten*, Cilt: 76, Sayı: 276 (Ağustos 2012), ss.527-530.

gelirlerden bir maaş bağlanmıştı. 19. yüzyılda Mevlevîhanelere yapılan ödeneğin artırıldığı görülmektedir⁴⁵.

Osmanlı padişahlarından II. Mahmut özellikle mevlevîhaneleri sık sık ziyaret ederdi. Yenikapı Mevlevîhanesi müdavimiydi. Buranın şeyhlerinden Abdülbaki Nâsır Dede'yi oldukça fazla severdi⁴⁶. Bunlar belli usul ve çerçevede yapılırdı⁴⁷. Tekke postnişinleri, padişahları tekkenin içinde karşıarlardı. II. Mahmut'un tekkeyi ziyaretlerinin birinde tekke şeyhi Abdülbaki Dede (v. 1820) Padişah'a: "*Ne olur efendim, bir daha böyle bu dergâha gelmeyin*" dediğinde, padişah şaşkına ve döner ve kendisine "*Şeyhim, beni bab-ı Mevlânâ'dan mı kovuyorsun?*" deyince Şeyh Abdülbaki Dede: "*Hayır Devletlüm! Bu kapıdan kimse kovulmaz. Lakin siz gelince dervişlere para dağıtıyor, hediyeler veriyorsunuz. Bu durum onları dervişlik yerine, dünya-perest yapıyor. Sizden istirhamım bir daha bu dergâha Sultan Mahmud olarak değil, Efendi olarak gelin. Hatta her zaman buyurun gelin.*" diye cevap verir. II. Mahmut da şeyhin bu talebini mazur görüp olumlu karşılar⁴⁸.

⁴⁵ Köç, a.g.m., ss. 540-543.

⁴⁶ Maden, a.g.e., s. 65.

⁴⁷ Bkz. Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlana'dan Sonra Mevlevîlik*, 2. Baskı, İnkılap ve Aka Kitabevi, İstanbul 1983, ss. 422-423.

⁴⁸ Akay, a.g.m., s. 94.

İKİNCİ BÖLÜM

İLİM VE TASAVVUF GELENEĞİ BAĞLAMINDA HÜSEYİN AZMÎ DEDE

Bu bölümde Mevlevî Hüseyin Azmî Dede'nin hayatı, eserleri ile onun hocası musikîşinas İsmail Dede Efendi'nin hayatlarına değinilecektir. Bundan başka ilk olarak Hüseyin Azmî Dede'nin tekkesi Gelibolu Mevlevîhanesinin kuruluşuna, işleyişine ve geçirdiği tamirlara temas edilecektir.

Hüseyin Azmî Dede, Gelibolu Mevlevîhanesi'nde uzun süre şeyhlik makamını tutmuş bir ailenin çocuğuydu. O, padişahlarla iyi bir ilişki kurarken Mısır hidivinin de himayesini elde etmiştir⁴⁹. Devlet adamlarıyla kurduğu diyalog neticesinde tekke adına maddî anlamda birçok imtiyaz elde etmiştir. Padişahlar onun misafiri olmuşlardır. Ancak onun bu şekilde muamele görmesinin bir nedeni de o dönemde Mevlevîliğin devlet tarafından destekleniyor olmasıdır. Yine ilişkiler ağına bakıldığında Hüseyin Azmî Dede'nin saray nezdinde özel bir iltifat gördüğü de anlaşılmaktadır. Böyle bir konuma erişmesinde musikîşinaslığının bir etkisinden söz edilebilir.

Hüseyin Azmî Dede'nin Gelibolu Mevlevîhanesi'ni sosyal ve siyasî alanda nazara vermesinin ötesinde, yazmış olduğu risaleler onun tasavvufun ilmî boyutuna da ne denli vakıf olduğunu göstermektedir. Eserlerinde dönemindeki dinî açıdan yapılan birçok tartışmaya kayıtsız kalmadığı, bunları takip ettiği ve ötesinde bu çeşit tartışmalara girerek fikrini beyan ettiği görülmektedir. Açıklamalarında akıl-vahiy iş birliğine, aklî ve naklî delillere müracaat etmekte ve mantikî izah yoluna gitmekte, zaman zaman da mantık kurallarına atıfta bulunmaktadır. Onun bir diğer mühim özelliği ise ayeti ayetle⁵⁰ tefsir etmeye çalışmasıdır. Mevlevîliğin irşad usulüne dair izahları, tekkelerde görülen adap ve erkân hakkındaki ifadeleri, onun seyr-ü süluk ile geçen ömrünün bir özeti gibidir⁵¹. Tasavvufa dair risaleleri bu konuda onun iyi bir metoda sahip olduğunu göstermektedir.

⁴⁹ Safi Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2014, ss. 7-8.

⁵⁰ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 131.

⁵¹ Arpaguş, *Hüseyin Azmî Dede*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 8.

2.1. Gelibolu Mevlevîhanesi

Gelibolu Mevlevîhanesi, mevlevî postnişini 1. Bostan Çelebi zamanında (1591-1630) Şam ve Yenikapı Mevlevîhaneleriyle aynı dönemde açılır⁵². İlk şeyhi Yeniçeri ağalarından Hasan Ağa'nın oğlu Ağazade Mehmet Hakiki Dede'dir (1063/1652). Bu zat Bostan Çelebi'nin müntesibidir⁵³.

Devrin kaptan-ı deryası Ohrili Hüseyin Paşa (v. 1622) Akdeniz Seferi'nden dönerken Gelibolu'ya uğrayıp Ağazade Mehmet Dede'ye intisap etmiştir. Bu sırada Dede, Hüseyin Paşa'ya yakında sadaret mührünün verileceğini bildirmiştir. Nitekim öyle olmuş; Paşa da sadrazam olduktan sonra (1621) Beşiktaş'a bir Mevlevîhane yaptırmış ve Mehmet Dede'nin buranın ilk postnişini olmasını istemiştir. Böylece Mehmet Dede her iki mevlevîhanenin postnişinliğini bir müddet sürdürmüştür⁵⁴.

Mevlevîhanenin kuruluş tarihi tam olarak bilinmemektedir. Ağazade'den sonra Sabit Parsa (v. 1679) şeyhlik yapmış; bunu Ağazadenin halifeleri takip etmiştir. Daha sonra sırasıyla postnişinliğe Abdülkerim (v. 1746), Bosnevî Mehmet Efendi (v. 1751), Süleyman Efendi (v. 1758) ve Mustafa Efendi (v. 1784) getirilmişlerdir. Bu tarihten itibaren tekke postnişinliğinin Hüseyin Azmî'nin ailesinde kaldığı görülmektedir. Nitekim bu aileden Hüseyin bin Mustafa'dan (v. 1796) sonra bunun oğlu ve Hüseyin Azmî'nin babası Ali İzzet Dede (v. 1825) tekke postnişini olmuştur. Hüseyin Azmî Dede'nin Mısır Mevlevîhanesi şeyhi olmasıyla (1868), yerine kardeşi Mehmed Hüsameddin (v. 1885) Gelibolu Mevlevîhanesi'ne postnişin olur. Bunun vefatıyla oğlu Mustafa Daniş (v. 1896) tekkenin postnişini olur. Bunun oğlu Mehmet Burhaneddin (v. 1954) ise tekkenin son postnişinidir⁵⁵. Böylece aile 150 yılı aşkın tekkede postnişin olarak görev yapar.

III. Mustafa döneminde (1757-1774) ise depremde büyük hasar gören Mevlevîhane tamir edilmiştir. III. Selim devrinde 1805 yılında 8974 kuruş bedelle yeniden tamir edilmiştir. Ayrıca Abdülmecid, 47.430 kuruş bedelle harap olan binaları yeniden inşa ettirmiş ve avlunun doğu cümle kapısı üzerine 1256 (1840) tarihli tuğralı kitabesini koydurmuştur. 1850-1851'de yeniden elden geçirilen bina, II. Abdülhamit tarafından 1899-

⁵² Gölpinarlı, a.g.e., s. 334. Konya Mevlevîhanesi postnişini olan Bostan Çelebi I. Ahmet döneminde İstanbul'a gelir ve bazı vakıf işleriyle uğraşır. I. Ahmet'in bu zatı çok sevdiği ve ona muhib olduğu rivayet edilir. Bu zatın zamanında Mevlevîlik oldukça yayılmıştır (A.g.e., ss. 156-158).

⁵³ Barihüda Tanrıkörur, "Gelibolu Mevlevîhanesi", *DİA*, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1996, s. 6; Gölpinarlı, *Mevlanadan Sonra Mevlevîlik*, s.158

⁵⁴ Tanrıkörur, a.g.e., s. 6.

⁵⁵ Tanrıkörur, a.g.e., s. 6; Öztürk, a.g.e., s. 97.

1900 yıllarında aynı şekilde onarım görür. Daha kapsamlı büyük bir yenilenmenin yapıldığı tarih ise 1908'dir⁵⁶.

Ağazade Mehmet Hakiki Dede'nin bina ettiği Gelibolu Mevlevîhanesi'ne bir gelir olması bakımından ilk defa Güreci köyünün gelirleri 1066/1655 tarihinde "fukara ve dervişan taamiyesi" bedeli olarak tayin edilmiştir⁵⁷. Tahsisatın üzerinden on yıl geçtikten sonra bu yerler sermimar Mustafa Ağa'ya temlik edilmiştir. Mustafa Ağa bu yerin gelirlerini 1666'da Güreci köyünde yaptırmış olduğu mektep ile başkaca cihetlere vakfetmiştir. Mustafa Ağa'nın vefatıyla köyün gelirleri yeniden hazineye aktarılmışsa da 1106/1695 tarihinde yeniden bu vakfa iade edilmiştir⁵⁸. Nitekim günlük üç akçe ile İbrahim Halife 15 Z 1189 (6 Şubat 1776) tarihinde adı geçen köydeki mektepte muallimlik yapmaktadır⁵⁹.

II. Mustafa ihtiyaca binaen Lapseki'ye bağlı Bayramdere mezarasının gelirleri Mevlevîhaneye tahsis etmiştir⁶⁰. Zamanla başka bir cihetlere dağıtıldığı anlaşılan Güreci köyü gelirleri Hüseyin Azmî Dede döneminde, şeyhin yazdığı mâruzat dilekçesiyle yeniden Mevlevîhane için talep edilmiştir. Söz konusu dilekçede Mevlevîhane'ye gelen gidenin çok olduğu, içerisinde yirmi kadar fakir dervişin kaldığı bunların giderlerinin karşılanmadığı dile getirilmiştir. Bunu dikkate alan merkezî idare 1845'te yıllık sabit olarak 3.656 kuruş bedeli yerel mal sandığı tarafından toplanmak suretiyle Mevlevîhane'ye vermiştir. Maktu hale getirilen bu gelirden fazla çıkması durumunda o meblağ da Mevlevî taamiyyesi için harcanacaktır. Güreci ve Adatepe köylerinden başka, Gelibolu Mevlevîhanesi şeyhi Azmî Efendinin talebiyle Gelibolu'da bulunan Çamhas ve Çeltükçi mezaralarının da bir kısım gelirleri Mevlevîhane için ayrıldı⁶¹. 1849'dan itibaren derviş ve fakirlerin yemeği için bahsi geçen yerlerin mukataa ve tımar bedelinden 13.260 kuruşluk bir tahsisat yapılmıştır. Bununla fakirlere haftada iki akşam yemek verilecektir⁶².

Öte yandan 15 Ca 1270 (13 Şubat 1854) tarihinde Çeltükçi ve Çamhas mezaraları gelirlerinden her yıl devlete ödenmesi gereken yıllık 6.276 toplamda 30 bin kuruşluk bedel çekirge istilasından dolayı ödenememiştir. Bu sebeple Azmî Dede zor durumda bulunduklarını belirterek bu bedelden affını istemiş, ancak konu Meclis-i Vâlâda

⁵⁶ Tanrıkorur, a.g.e., s. 7.

⁵⁷ Nazif Öztürk, "Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi", *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl*, Ankara: Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları, 2007, s. 86.

⁵⁸ Öztürk, a.g.e., s. 86.

⁵⁹ 15 Z 1189 (7 Ocak 1776), BOA, C.MF. 103.5125.

⁶⁰ Tanrıkorur, a.g.e., ss. 6-7.

⁶¹ Öztürk, a.g.e., s. 87.

⁶² Tanrıkorur, a.g.e., s. 7.

görüülerek affin mümkün olmadığı, ancak taksitle ilgili bedelin Maliyeye ödenmesi kararlaştırmıştır.⁶³ Bu yerlerin her türlü gelirlerinin 12 N 1327 (27 Eylül 1909) tarihinde hâlâ Mevlevîhane tarafından alındığı görölmektedir⁶⁴.

Bayramdere mezraasının⁶⁵ vergileri hükümet memurlarınca toplanır; Gelibolu Mevlevîhanesi'ne takdim edilirdi⁶⁶. Birçok vakıfta olduğu gibi buradaki halk vergiden muaftır. On sekiz hanelik bu mezraya, vakfa ödediklerinden başka yüklenecek avarız vergilerinin, vakıf hizmetlerini aksatacağı belirtilmiştir. Ayrıca bu mezra halkının derbentçi ve köprücü olarak kaydedildikleri, köprücölük ve vakfa hizmetlerinde bir eksiklik olmadığı takdirde aynı şekilde vergiden muaf olmaya devam etmeleri gerektiği bildirilmiştir. Bunlar dergâha yıllık 1800 kuruş ödemekten başka 35 çift ile de dergâha bağılı tarlalarda altı gün çift sürmekteydiler. Ayrıca mezra sınırları dahilinde dergâh şeyhi tarafından Rum-ı Yenice adlı bir köy kurulmuştur. Burayı ise 17 hane vatan tutmuştur. Bunlar da vakfa yıllık 2625 kuruşluk kömür vermektedirler. Ayrıca bölgede şeyhin kardeşi Hüsameddin Efendi'ye ait bir çiftlik bulunmaktadır. Bunların vergileri memurlar tarafından toplanarak mal sandığından "taamiye parası" adı altında vakfa ödenmekteydi.⁶⁷ Bu konu hakkında Şûrâ-yı Devlet'te, gelirleri vakfa ait yerlerdeki ahalinin usul-i tahririye gereğince vergiden muaf tutulamayacağı, buna karşın ayrı bir vergi tayini hâlinde de vakıf hizmetlerinin aksayacağına karar verilmiştir⁶⁸.

Netice itibariyle 19. yüzyılda Mevlevîhâne'de yirmi kadar dervişin kaldığı anlaşılmaktadır. Bunların ve dergâha gelip gidenlerin yemek ihtiyaçlarının temini için Gelibolu'daki Çamhas ve Çeltükçi mezraları ile Lapseki'ye yakın Adatepe ve Güreci köylerinin gelirleri tahsis edilmiştir. Böylece Mevlevîhane'nin devlet tarafından desteklenmiştir. Tekke şeyhlerinin ilgili köylerde zaman zaman aşırı tasarruflarda bulundukları bu sebeple de şikayetlere konu oldukları anlaşılmaktadır.

⁶³ BOA, MVL. 339.110.

⁶⁴ BOA, BEO, 3641.273053.

⁶⁵ Bugünkü Çanakkale ili Lapseki ilçesine bağılı Adatepe köyü ve civarı.

⁶⁶ 2 Za 1303 (1 Eylül 1886), BOA, MV. 12.3.

⁶⁷ 12 R 1293 (7 Mayıs 1876) BOA, ŞD. 262.27.

⁶⁸ BOA, ŞD. 262.27.

2.2. Hüseyin Azmî Dede'nin Hayatı

Hüseyin Azmî Dede, 1815 (1231)'de doğdu. Babası 1210-1240 (1795-1824) tarihleri aralığında Gelibolu Mevlevîhanesi şeyhliğini yürüten Ali İzzet Efendi'dir.⁶⁹ Babasının vefatı üzerine onun yerine 24 Şaban 1240 (13 Nisan 1825) tarihinde o sıralarda henüz 9 yaşında iken Gelibolu Mevlevîhanesin'de post-nişin oldu. Kendi şiirlerinin yanı sıra Farsça'yı çok iyi bildiğinden dervişlere Mesnevi'den açıklayıcı dersler yapardı⁷⁰.

Fatin Tezkiresine kayıtlı şiirlerinden biri şöyledir⁷¹:

Nükûş-ı reng-i rûdan sâni'î bir nûr göstermiş

Taayyün mazharında sanma ayni dûr göstermiş

Tecelli-i ayânî rû-nümâdır cem'-i vahdetde

Kelîme zât-ı mutlak gûyiyâ kim tûr göstermiş

Teni pûşide-i cân eylemiş çün hulle-i zî-nûr

Ne sırdır sun'-ı hak ol hâhişi(?) mestûr göstermiş

Merâyâ-yı ayâna mün'akis ol mâh-rû amma

Uyûn-ı geç-nigâha bir şeb-i deycûr göstermiş

İdüp deşt-i güdârı kâkül ü zülf-i siyeh rû-pûş

Misâl-i leşker-i kâfir acep tabur göstermiş

Nice âyîne-i âsârda manzûr-ı vecih üzre

Hudâ Abdülmecîd Hân'ı şeh-i mansûr göstermiş

O şeh kim hat keşîde eylemiştir safha-i hüsne

Yeniden hükm-i aşka Azmîyâ menşûr göstermiş

Hüseyin Azmî Dede kırk bir sene Gelibolu Mevlevîhanesi'nde görev yapmış ve müritler yetiştirmiştir. Sultan Mahmut ve Sultan Abdülmecid Gelibolu'yu ziyaretlerinde

⁶⁹ Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, Cilt: 2, İstanbul 1945, s. 640; Fatin Davud, *Hatimetü'l-Eş'âr (Fatin Tezkiresi)*, (Haz. Ömer Çiftçi), Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara ts., s. 307.

⁷⁰ Fatin Davud, a.g.e., s. 307; Öztürk, a.g.e., s. 97; Ergun, 1945, a.g.e., s. 640.

⁷¹ Fatin Davud, a.g.e., ss. 306-307.

Mevlevîhâne'ye giderek icra edilen ayini izlemiş ve Hüseyin Azmî Dede'ye hil'at giydirerek iltifatta bulunmuşlardı⁷².

Öte yandan Sultan Abdülmecid tarafından Gelibolu Mevlevîhânesi genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Bu inşa ile beraber cümle kapı, iç kapı, semâhane ve türbe kapılarındaki kitabelerin sözleri Hüseyin Azmî Dede tarafından kaleme alınmıştır⁷³.

Hüseyin Azmî Dede, hac vazifesini ifa etmek üzere—muhtemelen—deniz yoluyla Mısır'a gitmişti 1865 (1281). Bu süreçte Mısır hidivi İsmail Paşa tarafından büyük bir saygı görmüştü. Hac dönüşünde yine Mısır'a uğrayan Hüseyin Azmî Dede'ye bu sefer Hidiv İsmail Paşa tarafından tam maaş tahsis edilmiştir⁷⁴.

Ahmet Celalettin Dede babası Hüseyin Azmî'nin Gelibolu'dan ayrılışını şu mısralarla dile getirmiştir:

Böyle eyler iken zamân mürûr
Ba'zı ahvâl hayf etdi zuhûr
Bir sebep tâ ki oldu rûy-nümâ
Dâder-i kihteriyle beynehumâ
İstemem mâ-cerâyı şerh etmek
Râh-ı hüzn ü küdürete gitmek
Etdi sevk-i kaderle 'azm-i sefer
Aradı kendine yegâne makar
Mâ-melek cümle varın etdi fedâ
Vatan-ı zâhirîden oldu cüdâ
İnkisâr-ı derûn ile çıkdı
Çeşm-i Hak-bîni hûn ile çıkdı
Bu idi zâhiren sebep ammâ

⁷² Ergun, 1945, *a.g.e.*, s. 641.

⁷³ A.g.e., s. 641.

⁷⁴ A.g.e., s. 641.

Vardı esbâb u hikmet-i uhrâ⁷⁵

Yukarıdaki şiirde Hüseyin Azmî Dede'nin Gelibolu'dan ayrılışına sebep olarak küçük kardeşiyle arasındaki sorun gösterilmektedir. Ahmet Celaledin, olayın detayını vermek istemez. Ancak babasının bütün sahip olduklarını terk ederek hüzünlü bir şekilde Gelibolu'dan ayrıldığını ifade eder.

Hüseyin Azmî Dede'nin Gelibolu'yu terk etme sebebine ilişkin bazı belgeler bulunmaktadır. Mevlevîhâne şeyhleri bulundukları bölgelerde etkin ve saygın olmaları sebebiyle akrabaları bu konumdan istifade etmek istemişlerdir. Nitekim 1852 (1269) tarihli bir belgede Gelibolu'da Mevlevîhâne şeyhinin kardeşi Hüsameddin Efendi ile adamlarının usulsüz bazı işlere giriştikleri ifade edilmiştir. Bunlar; kaymakama, a'şar ve vergi toplayıcısı mültezimlere görevlerini yapmaları konusunda zorluk çıkartmaktadırlar. Bu anlamda şehrin İdare Meclisi üyesi olan Hüsameddin Efendi ve bu çeşit diğer üyelerin meclisten çıkarılmaları ve devletin işlerine karıştırılmamaları emredilmiştir⁷⁶.

Hüseyin Azmî Efendi'nin Mısır'da kaldığı sürede, Gelibolu Mevlevîhanesi postnişinliğine büyük oğlu Ali Efendi (v. 1316/1900), 1866-1871 (1282-1287) tarihleri aralığında altı sene vekâlet eder⁷⁷.

Mısır Mevlevîhanesi postnişinliği 1871 (1287) yılında vefat eden Şeyh İbrahim Efendi'nin yerine Hüseyin Azmî Efendi'ye tevcih edilmiştir. O, bu görevde yirmi dört sene kaldıktan sonra 1895'te (1311) hava değişimi için Rodos'a sonra da damadı Abdullah Necib Efendi ve kızının daveti üzerine Beyrut'a gitmiş; burada yakalandığı hastalıktan kurtulamayarak seksen yaşında vefat etmiştir⁷⁸.

Hüseyin Azmî Dede'nin ortanca oğlu Mehmet Bahaddin Efendi, babasının vefatından sonra Mısır Mevlevîhanesi'ne postnişin olur. Küçük oğlu Ahmet Efendi (Ahmet

⁷⁵ Gülgün Yazıcı, bu şiiri Ahmed Celaledin Efendi'ye ait Şiir Defteri'nden (Milli Kütüphane, FB, 424, s. 175-176) aktarır. Bkz. Yazıcı, "Gelibolu-Kahire-İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 2, İstanbul 2009, ss. 208-209.

⁷⁶ Serdar Ösen, *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik (19. Yüzyıl)*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2015, s. 207.

⁷⁷ Ergun, 1945, a.g.e., s. 641.

⁷⁸ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, (Haz. A. Fikri Yavuz, İsmail Özen), Cilt:1, Meral Yayınevi, İstanbul ts., s. 35; Ergun, 1945, a.g.e., s. 641.

Celaledin Dede) ise Üsküdar Mevlevîhanesi mesnevihanlığı ile postnişin vekili olarak atanır⁷⁹.

Gelibolu ve Mısır Mevlevîhaneleri Hüseyin Azmî Dede zamanında “asitane”ye⁸⁰ yükseltilir. Ahmet Celaledin, bu durumu kendi mısralarında şöylece dile getirir⁸¹:

İkiyüz kırk içinde şeyh oldu

Sîne-i pâki nûr ile doldu

Matbah-ı pîri de edince güşâd

Şâdmân oldu ehl-i istirşâd

Şimdi de âsitânedir hâlâ

Müncelîdir bu tekyede Mevlâ

Her iki dergâhta da mutfakların açılmasıyla buralar âsitâne olmuştur

Eser-i himmetiyle zâviyeteyn

Oldu bir âsitâne-i pür-zeyn

Fukarâ âşiyânıdır hâlâ

Bu iki âsitâne-i vâlâ

Cümle dergehlere tefevvuk eder

Ne kadar vasf olunsa medhe değer

İki dergâhı âsitâne yapıp

Bu ne tevfidir külâhı kapıp (Şiir Defteri: 178-179)

Hüseyin Azmî’nin postnişin olduğu Kahire Mevlevîhanesi Mevlevîler için oldukça büyük bir önemi haizdir. Burası hacıların uğrak yeridir. Yolculuk sebebiyle vefat eden birçok mevlevînin gömüldüğü dergâh, 17. yüzyıldan itibaren “asitane” kabul edilmiştir. Azmî Efendi, her iki dergâhta aralıksız yetmiş bir sene şeyhlik yapmıştır. Ömrünün büyük

⁷⁹ Ergun, 1945, a.g.e., s. 641. Mehmet Bahaddin Dede, Mısır Mevlevîhanesi’nin son postnişinidir. Bkz. Sezai Küçük, 19. Asırda Mevlevîler ve Mevlevîlik, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2000, s. 195.

⁸⁰ Osmanlı’da bir tarikatın merkezi hüviyetindeki bütün unsurları içinde barındıran tekkeleri için kullanılan bir tabirdir. Bu şekildeki bir kullanım 16. Yüzyıldan itibaren yaygınlık kazanmıştır. Bkz. M. Baha Tanman, “Âsitâne”, *DİA*, Cilt: 3, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 1991, ss. 485-486.

⁸¹ Yazıcı, a.g.e., ss. 209-210.

bir kısmını riyâzatla geçirmiştir. Onun Hz. Peygamber'in sünnetine sıkı sıkıya bağlı olduğu anlatılmaktadır. Müridlerin kabiliyet ve seviyelerine uygun eğitim verir, söz söylerdi. Bir “divançe” vücuda getirecek kadar şiirleri vardır⁸².

Ahmet Celaleddin Dede babası için kaleme aldığı şiirin matla beyiti şu şekildedir⁸³:

Şeyh Azmî o arif-i billâh

Sâlikân-ı Hüdâ'ye mürşid-i râh

Aynı şiirde babasının vefatına ise şu tarih beyitini düşmüştür:

Çıktı bir hâtif etti böyle nidâ

Eyledi Şeyh' Azmî 'azm-i bekâ⁸⁴

Hüseyin Azmî Dede en başta hocası İsmail Dede Efendi olmak üzere Nakşi Efendi gibi önde gelen bazı Mevlevî musikişinaslardan meşk etmiştir. Bu cümleden iyi bir hattat ve şair olan Mısır Mevlevîhane şeyhi (1274) Nakşi Dede⁸⁵, 1260/1844 Mısır'dan Edirne'ye giderken bir süre Gelibolu Mevlevîhanesi'nde kalmıştır. Nitekim burada bir ayin defterinin kenarına rubailerini not düşmüştür⁸⁶. Tekkenin o zamanki şeyhi Azmî Dede'dir. Nakşi Dede daha önce bestelemiş olduğu “şedaraban”⁸⁷ ayinini Gelibolu'da müridlere söylerken Azmî Dede besteyi öğrenir. Böylece bu ayin Gelibolu'dan çıkarak umumîleşir⁸⁸. Babasından bunu meşk eden Ahmed Celaleddin Efendi de İstanbul'da bu bestenin yaygınlaşmasını sağlar⁸⁹.

2.2.1. Eserleri

Hüseyin Azmî Dede'nin şimdiye dek on beş risalesi tespit edilebilmiştir. Bunlar; *Temyizü'l-Emreyn*, *İşrâbü'l-Meram*, *Mirâtü'l-Hakâyık*, *Tatbîk*, *Beyânü'l-Makâsıd*, *Nuhbetü'l-Âdâb*, *Miftâhü'l-Kulûb*, *Âdâb-ı Efâliye*, *Te'vilât-ı Mühimme*, *Mühimmü'l-Beyân*, *Mîzânü'l-Edyân*'dır. İsmi zikredilen mevcut kitaplarda Hüseyin Azmî Dede, başka risalelerine de atıfta bulunmaktadır. *Mehâsinü'l-Ahlak*, *Lâzimü'l-Beyân*, *Râfiü's-Şikâk* ve

⁸² Ergun, 1945, a.g.e., s. 641.

⁸³ A.g.e., s. 641.

⁸⁴ A.g.e., s. 641.

⁸⁵ 1838'de Mısır Mevlevîhanesi şeyhi oldu. Burada vefat eden şeyh mevlevîhanenin haziresine gömüldü. Bkz. Nuri Özcan, “Nakşi Dede”, *DİA*, Cilt: 32, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2006, s. 334.

⁸⁶ Sadeddin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, Cilt: 2, Rıza Koşkun Matbaası, İstanbul 1943, ss. 425-426.

⁸⁷ Aslı şedd-i arabandır. Türk musikisinde Arel-Ezgi nazariyatına göre yegâh perdesinde karar eden şed (göçürülmüş) makamlarından biridir. Ayrıntılı bilgi için bkz. İsmail Hakkı Özkan, “Şedaraban”, *DİA*, Cilt: 38, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, s. 406.

⁸⁸ Ergun, 1943, a.g.e., s. 427.

⁸⁹ Ergun, 1943, a.g.e., s. 427.

Dâfiü'n-Nifâk bunlardandır. Ayrıca araştırmacılar onun *Temdîdü'l-Hayât, İcâbü'l-Kelâm* adlı risalelerine ek olarak bir divançe oluşturacak kadar şiirlerinin olduğunu belirtmektedirler⁹⁰.

Hüseyin Azmî Dede, seyr-ü sülûk ile sürekli meşgul olması hasebiyle Tasavvuf alanındaki eserlerinde etkileyici bir üslup ortaya koymuştur. Bu anlamda telif ettiği risalelerde geleneği aktardığı gibi kendi tecrübelerini de eserlerine yansıtmıştır.

Beyânü'l-Makāsıd, Nuhbetü'l-Âdâb ve Miftâhü'l-Kulûb adlı risalelerinde daha çok Mevlevîliğin seyr-ü sulûkünün nasıl olması gerektiği üzerinde durmuştur. *Temyîzü'l-Emreyn, İşrâbü'l-Meram, Mir'âtü'l-Hakāyık, Te'vilât-ı Mühimme* ve *Tatbîk* adlı risalelerinde ise tasavvufi, itikadî ve felsefî meselelerin tartışılan, anlaşılabilen konularını izah etmeye çalışmıştır. *Râfiü's-Şikāk, Dâfiü'n-Nifāk, Mühimmü'l-Beyân ve Mîzânü'l-Edyân* isimli risalelerinde de tevil yoluyla hem İslam'ın kendi içinde hem de diğer dinlerle ihtilafların çözümlerini göstermiş veya sualların cevaplarını vermiştir. Ayrıca *Ameliyât ve Âdâb-ı Ef'âliye* adlı risalelerinde âdâb, erkân üzerinde dururken, fikhî açıdan ruhsatların nasıl kullanılabileceğini göstermiştir⁹¹. Aşağıda bahsi geçen risalelerin içeriklerinden kısaca bahsedilecektir:

1. Temyîzü'l-Emreyn

Bu muhtevası oldukça küçük olan risalede Allah'ın dilemesi ile insan iradesi arasındaki fark açıklanır. Meşiet ve iradenin tanımları yapılır. Her şeyin kadere havale edilemeyeceği, insan iradesinin fiillerdeki belirleyiciliği üzerinde durulur.

2. İşrâbü'l-Merâm

Allah'ın zatının ispatı, meleklerin varlığı ve ilâhî kitaplarla peygamberlerin gerekliliğine dair konuları ihtiva eder.

3. Temdîdü'l-Hayat

“*Kendinizi tehlikeye atmayın...*”⁹² emrinden kaçınmak koşuluyla ömrün uzatılabileceği açıklanmaktadır. “*Essadakâtü terüddü'l-belâ ve tezîdül 'umre*” hadisi bu fikri destekler mahiyette kullanılır.

⁹⁰ Arpağuş, a.g.e., s. 8.

⁹¹ Arpağuş, a.g.e., s. 9.

⁹² Bakara, 2/195.

4. Tatbîk

Müellif bu risalede yaratılışın nasıl olduğu üzerinde durur. Zatî ve subutî sıfat konusuna temas eder. Felsefe ile Kelam ilminin nasıl bağdaştırılabileceğini anlatır.

5. Mir'âtü'l-Hakâyık

Çeşitli hakikatlerden özellikle de tasavvuf bağlamında bahsedilir. Meşiet ve irade kavramları açıklanır. Ahirete ait hâllerden bahsedilerek dirilişin nasıl olacağı üzerinde durulur. Kötü huyların ne şekilde iyi ahlâka dönüşebileceği anlatılır⁹³.

6. Lâzimü'l-Beyân

Mu'tezile ve diğer bazı fırkalardaki şer'î konulardan bahsedilmektedir. Bir nevi dalâlet fırkalarına reddiyedir⁹⁴. Naklî delîlin akıldan soyutlanamayacağı açıklanır⁹⁵.

7. Miftâhü'l-Kulûb

Mevlevî tarikatında bir salık/mürîd'in tasavvufta nasıl bir yol takip edeceğinden bahsedilir.

8. Nuhbetü'l-Âdâb

Mevlevîlik tarikatında seyr-ü sülûkün nasıl yapılacağına dair konuları içerir.

9. Beyânü'l-Makâsîd

Yazar bu eserinde seyr-ü sülûkun nasıl olacağını açıklar. Tasavvufî metotla insan eğitiminin ne biçimde yapılacağı üzerinde durur. 1925'te tekke ve zaviyelerin kapatılmasından önce Mevlevî tarikatının içerisinde bulunduğu durumu özetler. Bazı meseleler hakkında ileri sürdüğü çözüm yolları tasavvuf tarihi bakımından önem arz etmektedir⁹⁶.

10. Mehâsinü'l-Ahlâk

Bu eser tespit edilememiştir. Hüseyin Azmî Dede'nin ifadelerinden risalenin konusunun milli ahlâka dair olduğu anlaşılmaktadır⁹⁷.

11. Te'vilât-ı Mühimme

⁹³ *Mizânü'l-Edyân*, vr. 6b.

⁹⁴ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 89.

⁹⁵ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 140.

⁹⁶ Safi Arpaguş, "Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü'l-Makâsîd Adlı Risâlesi", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 31 (2006/2), s. 69.

⁹⁷ Hüseyin Azmî Dede, *Miratü'l-Hakâyık*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 122.

Muhtelif konularda yazar yorumlamalar yapmaktadır. Kabir azabının nasıl olacağı, zalimin dünyada cezasını çekip çekmeyeceği ve bu konulara dair itirazlara cevap vermektedir.

12. Mühimmü'l-Beyân

Bu risalede tarikatların kendi içerisindeki bazı tartışmalar (Farmasonluk, Bektaşilik), tarikat silsilenameleri ve konu hakkındaki yanlışlıklardan bahsedilmiştir.

13. Mîzânü'l-Edyân

Hristiyanlarla Müslümanlar arasında iletişimin ve tartışmanın nasıl olması gerektiği üzerinde durulur.

14. Dâfi'ü'n-Nifâk

Ehl-i Beyte aşırı sevgiyle sahabeye sövülemeyeceği ve hilafet gibi konulardan bahsedilir. Hz. Hüseyin'in Küfe'ye hareket etmeden Muaviye'nin emri altına girmesinin onun için daha doğru olduğunu beyan edilir. Gölpınarlı'ya göre Azmî Dede, bu eserinde Yezid'in avukatlığını yapmaktadır⁹⁸.

15. Râfi'ü's-Şikâk

Hüsniyye isimli bir kitaba yapılan reddiyedir. Hüsniyye ise Harun zamanında Ehl-i Beyt taraftarı birinin hayali bir cariyesinin bilginleri mat etmesini konu edinir. Kitapta hilafet konusuna temas edilir. Peygamber'in halife tayin etmeden vefat ettiği belirtilir. Hz. Ali'nin iş bilmediğinden başarısız olduğu vurgulanır. Müellif, Fedek arazisi hususunda Hz. Ali ve Hz. Fatıma'yı haksız bulur. Eserinde tipik bir Muaviye taraftarı görüntüsü verir⁹⁹.

16. Dîvân

Hüseyin Azmî Dede'nin kendi tertibi bir divanı yoktur. Ancak çeşitli kaynaklarda zikredilen bazı şiirleri vardır:

“Hemân bir noktadır mecmû'-i âlem nükte-i bâde

Bu sırrı fehm eden hestî-i mevhûmu verir bâde

Nice huşyâr olur câm-ı Elest'in mest ü sekrânı

Bulunca dest-i feyz-i hemdeminden misli yok bâde

Kim olsa müncezip dildâre kalmaz ihtiyâr anda

⁹⁸ Gölpınarlı, a.g.e., s. 240-241.

⁹⁹ Bu risalenin aslı Ahmet Celaleddin Efendi'dedir. Bkz. Gölpınarlı, a.g.e., ss. 240-241.

Semender-veş girer uşşâk aşk-ı âteş-âbâde
 Katâr olmuş halâyık kimi eflâk ü anâsırda
 Kimi erhâm-ı mâderde kimi aslâb-ı âbâde
 Ne yüzden arz-ı dîdâr eylese dildâr yeksândır
 Görür Azmî tecellî iktizâsın vech-i zîbâde”¹⁰⁰
 Hz. Peygamber’i övdüğü bir şiiri ise şudur:
 “Ey şeh-i ‘Levlâk’! Selâmün aleyk
 Ve’y güher-i pâk, Selâmün aleyk
 Huz bi-yedî yâ senedî, seyyidî
 Adrau iyyâke, Selâmün aleyk
 Hazretine acz ile bin şerm ile
 Kıldı bu hâşâk, Selâmün aleyk
 Ümmetinin hâline rahm eyleyen
 Şâh-ı “arefnâk”, Selâmün aleyk
 Sensin olan kevn ü mekâne sebep
 Bâis-i emlâk, Selâmün aleyk
 Zâtını bu hiss-i kuyûdât ile
 Kim eder idrâk, Selâmün aleyk
 Ey reh-i Hakk’a âciz ümmetin
 Da’vete çâlâk, Selâmün aleyk
 Ey şeb-i İsrâ’da urûc eyleyen
 Sâir-i eflâk, Selâmün aleyk
 Aşkın ile derd ile etsem n’ola
 Sînemi sad çâk, Selâmün aleyk

¹⁰⁰ Ergun, 1945, a.g.e., s. 643.

Zâtına hem hazretin oldu delîl

Maksad-ı süllâk, Selâmün aleyk

Azmî-i mehcûru aman yâ Şefî‘

Eyle ferahnâk, Selâmün aleyk!”¹⁰¹

Marifet konulu bir başka şiiri ise şu şekildedir:

“Kim ki candan teşnedir, cûş eyler âb-ı ma‘rifet

Bezm-i hâsın ehli nûş eyler şarâb-ı ma‘rifet

Şerh-i a’yân ü mezâhir metndir Ümmü’l-Kitâb

Sadr-ı kâmilde muharrerdir kitâb-ı ma‘rifet

Meşrık-ı lâhûttan rahşân olunca pertevi

Mahv eder târ-ı hicâbı âfîtâb-ı ma‘rifet

Râhatü’l-ervâh olur uşşâk bezm-i hâsda

Nağme-sâz oldukça erbâb-ı rûbâb-ı ma‘rifet

İncizâb-ı kalb olur bezminde lâ-büd merd ise

Hâzır ol andan edersin iktisâb-ı ma‘rifet

Bezm-i sohbetten murâd oldur ki, nûr işrâk ede

În’ikâsıdır anın miftâh-ı bâb-ı ma‘rifet

Kenz-i ma’nânın mutalsam kuflünü feth eyleyen

Ancak oldur mâlik-i nakd-i nisâb-ı ma‘rifet

Vehm ü hüsn-i zann ü akl-i felsefî mahdûddur

Hasra küncâyış-pezîr olmaz hisâb-ı ma‘rifet

Teşnelik sözden ibâret olmadıkça lâ-cerem

Seyl-veş rîzân olur âb-ı sehâb-ı ma‘rifet

Pursiş etme kimseden Azmî’den al işte cevâb

¹⁰¹ Ergun, 1945, a.g.e., s. 643.

Kalb-i uşşâk-ı İlâhîdir meâb-ı ma‘rifet
 Kalbini âmâlden herkim ederse tasfiye
 Sâlikân-ı râh-ı Hak’tır feyziyâb-ı ma‘rifet
 Cezbedir tâlipleri maksûda îsâl eyleyen
 İştibâh etme odur râh-ı savâb-ı ma‘rifet”¹⁰²

2.2.2. Genel Görüşleri

Hüseyin Azmî Dede’nin risaleleri incelendiğinde, görüşleri üç temel sac ayağı üzerine oturur. Bunlar akıl, vahiy ve kalp/gönüldür. Akıl bağlamında kelamcılarının yolunu izlemekte, vahiyde ise tefsir metodunu kullanmaktadır. Bir Mevlevî şeyhi olması hasebiyle yazar, inanç sahasında aklın izahtan aciz kaldığı durumlarda kalp hayatına ait tasavvufi terimlerle meseleleri izah cihetine gitmektedir.

2.2.2.1. Akıl-Vahiy

Müellif, konuların izahında vahiy ve sünnet delili kadar akla da müracaat eder. Ona göre sünnet ihtiyarî bir tercihtir. Sünnette var olmayan bir şeyin yasaklanması gerekmez. Örneğin def ve teranenin sünnette olmaması bunların yasak edilmesini gerektirmez. Fal okları, heykel ve kumarla ilgili olmadığı sürece hakkında herhangi bir hükmün gelmediği işlerde kişiler serbest bırakılmıştır. Hicaz coğrafyası için uygulanan bir kısım hükümlerin bir başka coğrafya için genelleştirilemez. Zira, Hz. Peygamber zamanında diğer coğrafyalarda henüz Müslüman yoktu¹⁰³. Böylece müellif, Hz. Peygamberin uygulamalarından bir kısmının yerel ve tarihsel olduğunu ifade etmektedir.

Hüseyin Azmî Dede naklî delillerde var olan ancak aklın uzak gördüğü hususların reddedilmemesi gerektiğini belirtir. Görünmeyen aleme ait bazı meselelerin izahı zor olabilir. Ancak zaman içerisinde bilim insanları tarafından keşfedilerek ortaya konan hususlar, naklî delillerin hemen reddedilmemesi gerektiğini, bunların hakikatinin er geç ortaya çıkacağını göstermektedir¹⁰⁴.

Ona göre ayetler tefsir edilirken aklın kabul edeceği şekilde yapılmalıdır. Bu anlamda Mülk suresi 5. ayette “*Muhakkak biz en yakın semayı yıldızlarla donattık*” denilmesi çölde bulunan bedevîlerin bir rehberi olmadığından ancak geceleri tefekkür içerisinde

¹⁰² Ergun, 1945, a.g.e., ss. 643-644.

¹⁰³ Ergun, 1945, a.g.e., ss. 643-644.

¹⁰⁴ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, ss.144-145.

bulunabileceklerinden kaynaklanmaktadır. Bu akla uygundur. Ancak “*Onları şeytanlara atılan taşlar yaptık*”¹⁰⁵ ayetini nakli delille ikna olmayanlar için şöyle izah eder: Burada mecazi bir anlam vardır. Hidayet yıldızlarının karanlığa üstün geleceğinden bir kinayedir¹⁰⁶.

Öte yandan yazara göre akıl olmadan ilim olamayacağı için naklî bilgide aklın mutlak olarak bulunması icap eder. O, aklî ve naklî delil arasındaki karşıtlığın ne şekilde giderileceğini belirtir. Naklî deliller de aklî delil süzgecinden geçirilmelidir. Zamanla hükümler de değişebilir. Umumi hükümlerde konulan istisnalar dikkate alınmalıdır. Mesela “*Namaz kılınız...*”¹⁰⁷ emrine birçok istisna getirilmiştir¹⁰⁸.

Zamanın değişimiyle hükümler de değişecektir. Zira Allah’ın işlerinde faaliyetinde sürekli bir yenilenme vardır. Bunun neticesinde zamanın ruhuna uygun olarak bazı meselelerin aklî delile uygun hâle getirilmesi gerekir. Bu zaman içerisindeki değişiklikleri iyi tedkik edenlerin ulaşacağı bir sonuçtur¹⁰⁹.

Buna karşın, bazı işlerin akli delille iknası mümkün olmadığı durumlarda, dış dünya (afak) iç dünya (enfüs) ile değiştirilebilir ki bu bir şeyin afakta gerçekleşmesine engel değildir. Bu durumdaki bir kişi tereddüde düşmemek için bir insân-ı kâmilin yardımıyla “müşahede” makamında kendisini şüpheden uzaklaştırıp, mutmain olur. O hâlde aklî veya naklî delile ihtiyaç duymaz¹¹⁰.

2.2.2.2. Tasavvuf

Hüseyin Azmî Dede, bir Mevlevî şeyhi olması nedeniyle birçok risalesi onun Tasavvufa dair görüşlerini içermektedir. Konular ağırlıklı olarak âdâb ve erkânla ilgili olmakla beraber metafizik inançlar da bahsi geçen hususlardandır.

Ona göre hakikati görmek için göze gerek yoktur. Zira körler rüyada iken renkleri görmeleri gibi, hakikat de basiretle görülebilir. Bunun için kişinin zihnini kötü duygu ve düşüncelerden arındırması gerekir. Kuruntulardan sıyrılan bir zihin ve temiz bir kalp ile yakaza halinde misal alemi müşahede edilebilir. Güzel ahlâk ile donanmış kişiler için öldükten sonra hicap perdesi kalkar, böylece misal alemi görülebilir. Müellif, burada kişinin

¹⁰⁵ Mülk, 67/5.

¹⁰⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), ss.140-141.

¹⁰⁷ Bakara 2/43.

¹⁰⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 125-126.

¹⁰⁹ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 127.

¹¹⁰ Hüseyin Azmî, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 89-90.

melekût aleminden ceberruta buradan da lahutî aleme çıkacağını belirtir. Ancak bu makamlara erişebilmenin yolu kişinin “iştîyak”ı¹¹¹ dert edinmesidir¹¹².

Velilerin tümü ictihada memur olmadıkları gibi kendi zamanlarında böyle bir şey gerekli olmayabilir. O zaman şeyh kendisinden önceki görevli zâtın yolu üzere talebelerini irşad eder. Tarikatın bir kısmı törenlerdir; bir kısmı da seyr-ü sülûktür. Bunlardan birini yapan diğerini yapmayabilir¹¹³. Müellife göre sâlike yolda nasıl devam edeceği her mutasavvıf tarafından farklı bir şekilde çizilebilir. Zira her şahsın kabiliyeti ve anlayışı farklıdır¹¹⁴.

Müellif; raks, devran, def ve neye izin verilmesinin amacının sâlikleri teşvik etmek olduğunu belirtir. Buna karşın müşahede ehli olanların bunlara ihtiyacı yoktur. Vecde ulaşmak isteyenlerin kullandığı bu vasıtaları, vecd ehli olanların hoş görmesi tarıkata yeni girenleri teşvik içindir. Hakka erişmek için tekkelere ihtiyaç yoktur. Burada sadece tasavvufa girmek isteyen samimi bir niyeti olması gerekir¹¹⁵.

Müellife göre tekke mürşidin kalbidir. Bunun için özel bir mekâna gerek yoktur. Mürşid fenafillah makamına erişen kişidir. Müridden beklenen ise evrad-ü ezkâr, semâ, murakabe ve hatm-i hâce ile meşgul olmaktır. Böylece mürşid ile mürit kalp birlikteliği sağlanır ve mürit, mürşidin gönlüne akan şeyden istifade edebilir¹¹⁶.

2.3. İsmail Dede Efendi’nin Hayatı

Hüseyin Azmî Dede’nin hayatında musikişinas İsmail Dede Efendi’nin önemli bir yeri vardır. İsmail Dede’nin babası hamamcılıkla uğraşması hasebiyle Hammamizade olarak bilinmektedir. Eğitimini tamamladıktan sonra Başmuhassebe kaleminde katip olarak çalışmaya başladı. Yenikapı Mevlevîhanesine intisap ederek burada Abdünnasır Dede Efendi’den musiki dersleri aldı; ney üflemeyi öğrendi. 1801’de çilesini tamamlayıp “dede” unvanını aldı. Besteleriyle III. Selim’in takdirini kazandı¹¹⁷.

Dede Efendi, III. Selim’in tahttan indirilmesiyle Yenikapı Mevlevîhanesine sığınmış orada Şeyh Abdülbaki Nâsır Dede’den ney üflemeyi öğrenmiştir. Burada mukabele

¹¹¹ Tasavvuf ve felsefe alanında iştîyak, herhangi bir varlığın bir konuda duyduğu derin arzu, kalbin sevdiğine kavuşma arzusu şeklinde tarif edilmiştir. Bkz. Mustafa Çağrıcı, “Şevk”, DİA, Cilt: 39, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2010, ss. 20-22.

¹¹² Hüseyin Azmî Dede, *Mirâtü’l-Hakayık*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 122,123.

¹¹³ Hüseyin Azmî Dede, *Beyanü’l-Makasid*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 150-151.

¹¹⁴ A.g.e., s. 151.

¹¹⁵ A.g.e., s. 152.

¹¹⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Beyanü’l-Makasid*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 152-153.

¹¹⁷ Nuri Özcan, “İsmail Dede Efendi”, DİA, Cilt: 23, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 93.

günlerinde ayinhan ve na'thanlık yapmıştır. Aynı zamanda Enderun'da musiki dersleri veren Dede Efendi, son ayini olan “Ferahfeza”yı II. Mahmut'un arzusu üzerine bestelemiştir. Bunun ilk icrasını da Padişah'ın sarayına yakın Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde icra etmiştir¹¹⁸.

Ramazan ayında Teravîh namazında Acem-Aşiran makamından bir ilahi müezzinbaşı tarafından icra edilirken padişah imamı da Kur'an okurdu. İşte bu sırada Dede Efendi padişahın huzurunda bestelediği fasıla “Sultaniyegâh” adını verdi. Ferahfezâ makamından birçok eser besteledi. Bunların icrasından sonra II. Mahmut Dede Efendi'ye birçok ihsanda bulunurdu. Nitekim devlet adamlarına takdim edilen üstün “Tasvir-i Hümâyûn” nişanı Dede Efendi'ye verildi. Buna karşın Dede Efendi'nin sarayda Mevlevî sikkesi giymesine müsaade edilmedi; bunun yerine sarıklı kavuk ve Enderun subaylarına has üniforma giydirildi. II. Mahmut'un müsâhibi olma payesine erişen İsmail Dede Efendi aynı konumunu I. Abdülmecid devrinde de sürdürmüştür¹¹⁹.

Abdülmecid döneminde müezzinbaşılık görevinin yanı sıra sarayda hanendelik de yaptı. Kendisine Ahırkapı'da bir konak tahsis edildi. Hac yolunda yakalandığı kolera hastalığı nedeniyle 29 Kasım 1846 (10 Zilhicce 1262) tarihinde Mina'da vefat etti. İsmail Dede Efendi Türk musikisinin bütün formlarında eser vermiştir. Mevlevî ayinlerinin bestekâridir. Beş yüzün üzerinde bestesi vardır; bunların bir kısmının güftesi kendisine aittir. Ancak bunların çoğu günümüze ulaşamamıştır. Birçok öğrenci yetiştiren İsmail Dede Efendi'nin öğrencilerinden biri de Hüseyin Azmî Dede'dir¹²⁰.

Ahmet Celaleddin Dede, babasından nakille şu bilgiyi aktarmaktadır: “Dede Efendi'ye mutrıbdaki canlar: ‘*Bugün hangi makamdan âyin okuyacağız?*’ diye sormaktan çekinirlermiş. O na't-ı şerîfi hangi makamda okursa onlar da o makamdan âyin-i şerîfe başlanacağını anlarlarmış”¹²¹. Bu rivayet İsmail Dede Efendi ile Hüseyin Azmî Dede'nin arasındaki musiki meşkini ortaya koymaktadır.

Hoca-talebe arasındaki samimi ilişkiyi yansıtan bir başka husus ise Dede Efendi'nin yukarıda bahsi geçen II. Mahmut'un ve Abdülmecid'in Gelibolu seyahatine katılması ve Gelibolu Mevlevîhanesi'nde kalmasıdır¹²².

¹¹⁸ Akay, a.g.m., s. 87.

¹¹⁹ Akay, a.g.m., s. 87-89.

¹²⁰ Özcan, a.g.e., s. 93-94.

¹²¹ Ergun, 1945, a.g.e., s. 439.

¹²² Küçük, a.g.e., s. 227; Arpaguş, a.g.e., s. 71.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DİNLER TARİHİ EKSENİNDE HÜSEYİN AZMÎ DEDE VE FİKİRLERİNİN ANALİZİ

Hüseyin Azmî Dede'nin dinler tarihiyle alakalı eseri yukarıda da belirtildiği üzere *Mîzânü'l-Edyân*'dır. Bu eserinde müellif kendi devrinde yaşanan bir tartışmaya müdahil olmaktadır. Hristiyanlar kendileri arasında birçok polemiğe girmiştir. Nitekim Ortodoks ve Katolikler arasındaki tartışmalar, dinin uygulamalarından ziyade dinin esasında da ortaya çıkmıştır. Bu mezhepler arası tartışmalara daha sonra Protestanlar da dâhil olmuştur. İslam mezhepleri arasında da birçok farklı düşünce oluşmuştur. Bununla beraber Hüseyin Azmî Dede, bunların daha çok dinin teferruatına ait meselelerde olduğunu iddia eder. Buna karşın İslam'dan doğan Şîî ve Sünnî zümreler arasındaki fikirsel ayrılıkların inanç alanını da kapsadığı bir gerçektir. Müellif, devrinde ortaya çıkan İslam-Hristiyan din alimleri arasındaki münakaşa ve münazarayı ele alırken zaman zaman İslam mezheplerinin bu düşünsel farklılıklarına değinir.

Watt'a göre dünya dinleri arasındaki tartışmalarda, dinî topluluk ve mezhepler kendilerine yöneltilen baskı ve ithamlara karşı, inançlarını muhafaza edebilmek için “savunma duvarları” örmektedir. Bunun tabîî bir sonucu olarak kişi kendi dinini diğerinden daha üstün görme gibi subjektif anlayışa düşer. Bu da “öteki”nin, diğer dinlerin yanlış algılanmasına yol açar¹²³.

Hristiyan dünyasında polemik amaçlı yazılan eserlerin ortak niteliği kendilerine en büyük rakip olarak gördükleri İslam'ı ve onun peygamberini küçültmek ve tahkir etmektir. Özellikle de Hz. Muhammed'in peygamberliğinin hayalî ve yapmacık olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Müslüman bilginler tarafından dile getirilen Kitab-ı Mukaddes'in tahrifi iddiasına karşılık kendi kitaplarının değiştirilmediğini göstermeye çalışmışlardır¹²⁴.

¹²³ Salih Sabri Yavuz ve İbrahim Yeniçağ, “Müslüman-Hristiyan Polemiği Açısından Tahrif”, *Milel ve Nihal*, 6 (1), s. 307.

¹²⁴ Yavuz veYeniçağ, a.g.m., s. 307.

3.1. Hristiyan Papazlar-Müslüman Ulema Arasındaki Münazara

Birçok Hristiyan papaz ile İslam din alimleri arasında münazara ve polemikler olmuştur. Biz burada sadece *Mizânü'l-Edyân*'da da bahsedilen Hristiyan papaz Pfander ile İslam alimi Rahmetullah el-Hindî hakkında bilgi vereceğiz.

Pfander, bir misyoner olarak yetiştirildi. 1839'da Hindistan'a gitti. Protestan Misyonerlik Okulu'nun muvafakatıyla İngiliz Misyonerlik Cemiyetinin üyesi oldu. İngilizlerin desteğiyle Hristiyanlığı yaymaya çalıştı. Farklı İslam alimleriyle girdiği münazaralarda başarısız olması üzerine Peşaver'e gönderildi (1855). İstanbul'da görevlendirilince Sultan Abdülaziz ile görüşerek ona Hindistan'da Hristiyanlığın hızla yayıldığına dair yanlış bilgi verdi. Arapça, Farsça, Urduca, Türkçe gibi dilleri çok iyi bilen ve Müslümanlarla birçok tartışmaya giren Pfander; Hz. İsa'nın tanrılığından İncil ve Tevrat'ın tahrifata uğramadığından bahsetmiş, Müslümanların Hristiyanlığı kabul etmeleri halinde günahattan kurtulabileceğini ileri sürmüştür. Kur'an ve onun elçisi hakkında ağır beyanlarda bulunmuştur. Pfander'in iddialarından biri İslamiyetin Hristiyanlıktan esinlendiğidir. Öte yandan o, Kitab-ı Mukaddes'teki çelişkilerin yazım hatası kaynaklı olduğunu iddia etmiştir. Pfander tüm bu gayretlerine rağmen ancak bir-iki Müslümanı yolundan çevirebilmiştir. Pfander İstanbul'a geldikten sonra aynı tutumunu devam ettirmiştir. Çalışmalarının Türkçe tercümelerini hazırlatarak dağıtmıştır. Büyük tepki toplayan bu hareket, Islahat Fermanı'nın bir gereği olarak oluşan din serbestliğinin böyle hakarete izin vermeyeceği ifade edilerek 1864'te Pfander'in faaliyetleri durdurulmuştur. 1863'te İstanbul'a gelen Rahmetullah bu zata cevap vermeye başlamıştır¹²⁵.

Rahmetullah el-Hindî ile Pfander arasında 1854'te gerçekleşen tartışma "*El-Münazaratü'l-Kübra Beyne'l-Allameti's-Şeyh Rametillah ve'd-duktûri'l-Kıssîs Fander*" adıyla yayımlanmıştır¹²⁶. Bir medresede hoca olan Rahmetullah (v. 1891), ülkesindeki misyonerlik çalışmaları yapanlar üzerine yoğunlaşmak maksadıyla hocalığı bırakmıştır. Rahmetullah'ın Pfander ile ilk atışmaları mektuplar üzerinden başlar ve onu bir münazaraya davet eder. Bunun konusu da nesih, İncil'in tahrifi, İsa'nın uluhiyeti, teslis, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Kur'an'ın ilahi kitap olma özelliğidir¹²⁷.

¹²⁵ Aydın Topaloğlu, "Pfander, Karl Gottlieb", *DİA*, Cilt: 34, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2007, s. 268.

¹²⁶ Topaloğlu, a.g.e., s. 268.

¹²⁷ Abdülhamit Birışık, "Rahmetullah el-Hindî", *DİA*, Cilt: 34, *Diyanet Vakfı Yayınevi*, İstanbul 2007, s. 419.

Münazara Agra'daki Church Missionary Society'e ait bir yerde kalabalık bir grup önünde yapılmıştır. Tartışmayı İngilizler adına bölgedeki ilim adamı Sir William Muir yönetmiştir. Tartışmada konular henüz tamamlanmadan Pfander tartışmadan çekilmiştir. Bundan hareketle Rahmetullah münazaranın galibi sayılmıştır. Rahmetullah rakibini Batı kaynaklı çalışmalarla vurmuştur. Bu tartışmadan sonra Pfander ile Rahmetullah arasında bir süre daha yazışma sürmüştür. Bu münazaraya dair bir rapor Church Missionary Intelligencer Dergisi'nde yayımlanmıştır. Konunun araştırmacıları bunun İslamiyet için büyük bir zafer olduğunu açıklamışlardır. 1854'te cereyan eden bu münazaranın izleri hâlen sürmektedir¹²⁸.

Rahmetullah 1864'te kitabını bitirdikten sonra tekrar Mekke'ye döner. Ancak II. Abdülhamit'in isteği ile 1884'te yeniden İstanbul'a gelir. Yıldız'da ağırlanır ve birçok iltifat görür ve geri Mekke'ye döner. Fakat daha sonra 1887'de tedavi için geldiği İstanbul'da gözünden yapılacak ameliyatı kabul etmez ve Mekke'ye dönüş yapar. 1891'de burada vefat eder. Bu zata Mehmet Akif övgüler dizmiştir¹²⁹:

Besliyormuş, bereket versin o iklim-i kadîm
Rahmetullah'a müadil daha yüzlerce hakim
Ruh-ı edyanı görür, hikmet-i Kur'ânı bilir
Ulema var ki huzurunda bugün Garp eğilir

3.2. Ehl-i Kitaba Karşı Yapılan Reddiyeler

İslam dünyasında Hristiyanların İslam'a getirdiği eleştirilere karşı İslâm'ı genellikle kelim alimleri savunmuşlardır. Müslüman kelim alimleri teslis inancı, Hz. İsa'nın Tanrı'nın oğlu ve rab olduğu iddiasının reddi, çarmıha gerilme hadisesi, tahrif ve Hz. Peygamber'in risaletinin Hz. İsa tarafından müjdelenmesi meseleleri başta olmak üzere görüşlerini Kur'an'a dayanarak dile getirmişlerdir. Bu konularda daha çok Tefsir kitaplarına müracaat edilmiştir¹³⁰.

İslam dünyasında, hicri üçüncü yüzyıldan itibaren “er-Red” “el-Fırak” “el-Milel” ve “el-Edyan” tarzında diğer din ve inançlardan bahseden kitaplar yazılmaya başlanmıştır. Sonradan bu eserler genel olarak “el-Milel ve'n-Nihal” olarak adlandırılmış; “milel” hak dinleri, “nihâl” ise batıl dinleri ifade etmek için kullanılmıştır. Bu tarz eserler kelim ve

¹²⁸ Birişik, a.g.e., s. 419-420.

¹²⁹ Birişik, a.g.e., s. 420.

¹³⁰ Mustafa Sinanoğlu, “Hristiyanlık”, *DİA*, Cilt: 17, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1998, s. 368.

mezhepler tarihi ile gelişmeye başlamış, genel bir hüviyete ise dinler tarihi alan çalışmalarında kavuşmuştur. İslamın ilk dönemlerinden itibaren hem Yahudi hem de Hristiyanlara karşı yazılmış olan reddiye türü eserlerin önemli bir kısmı bugüne ulaşmamıştır¹³¹.

Reddiyelerin yazılmasının çeşitli nedenleri vardır: Bunların en başında Kur'an'ın kendi içeriği gelmektedir. Zira Kur'an, Hristiyanların ve Yahudilerin, kendi inançlarını ve kitaplarını tahrif ettikleri üzerinde durur. Bir diğer etken ise ehl-i kitapla Müslümanların iç içe yaşıyor olmalarıdır. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretiyle ehl-i kitapla ve özellikle de Yahudilerle olan ilişkiler çeşitlenmiştir. Bu devir ve sonraları bu dinlere mensup olanlardan bir kısmı inanmış “muhtedi” olmuşlardır. Bu şekilde iman etmiş olanlar eski dinlerine karşı birtakım reddiyeler kaleme almışlardır. Ka'b bin Ahbar bunlardan biridir¹³².

Reddiyeler konusundaki ilk çalışmalardan biri Mu'tezile mezhebinden Kadı Abdulcebbar'a aittir. Eserde Yakubiyye, Melkaiyye'nin teslis ve ittihad anlayışları eleştirilmiştir. İmam Maturidî de *Kitabü't-Tevhid*'inde Hz. İsa'nın rab ve Tanrı'nın oğlu olduğu hususundaki yanlışlıklarını dile getirmiştir. Hristiyanlara karşı yazılan reddiyeler içerisinde en önemlisi Câhız'ın *er-Red ale'n-Nasârâ ve'l-Yehud* adlı eseridir. Burada Allah'ın Tanrı'nın oğlu olamayacağı ve İncil metnlerinin asıl İncil'den bir parça olmadığı üzerinde durulmuştur. İncillerle diğer kitapların arasındaki çelişkileri sistematik olarak ilk ele alan kişi ise İbn Hazm'dır¹³³.

Tezimizin konusunu teşkil eden Hüseyin Azmî'nin de bahsettiği Hristiyanlarla Müslümanlar arasında dini tartışmada Müslüman ulema adına toplantıya başkanlık eden Rahmetullah el-Hindî'nin *İzhârü'l-Hakk*¹³⁴ adlı eseri Hristiyanlığın temel konularını sistemli bir şekilde eleştiren bu çeşit önemli bir çalışmadır. 19. yüzyılda Hindistan'da Hristiyanların yoğun bir propaganda faaliyetine karşın Rahmetullah, Hristiyan papazlarla birçok tartışmaya girmiştir. Bu eser Hristiyan Papaz Karl Gottlieb Pfander'in *Mizânü'l-Hak* adlı eserine yapılan bir reddiyedir¹³⁵.

¹³¹ Zeynep Yücedoğlu, İbn Hazm ve er-Red 'alâ İbni'n-Nağrile el-Yehudi İsimli Reddiyesinin Analizi, *Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, s. 29-30.

¹³² Yücedoğlu, a.g.t., ss. 30-31.

¹³³ Sinanoğlu, a.g.e., ss. 368-370.

¹³⁴ Rahmetullah el-Hindî'nin bu konu hakkındaki ilk eseri Urduca yazılmış olan *İzâletü'l-Evhâm*'dir. Daha sonra Rahmetullah bu eserini Farsça olarak da kaleme almıştır. Bkz. Mehmet Aydın, “İzharü'l-Hakk”, *DİA*, Cilt: 23, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 507; Birışık, a.g.e., s. 420.

¹³⁵ Sinanoğlu, a.g.e., s. 370.

Rahmetullah 1854 yılında Pfander ile girdiği tartışmalar sonunda büyük bir üne erişmiştir. 1858’de Hindistan’da vuku bulan sipahi ayaklanmasındaki rolünden dolayı büyük bir tâkibata uğramıştır. Nitekim ismini Muslihiddin olarak değiştiren Rahmetullah deniz yoluyla Mekke’ye gitmiştir. Bunun üzerine de malvarlığına İngilizler tarafından el konulmuştur. Mekke’de bir medrese kuran Rahmetullah, Müslümanlarla Hristiyanlar arasında en çok tartışılan beş mesele hakkındaki başladığı *İzhâru’l-Hakk* kitabını Sultan Abdülaziz’in onu 1864’te İstanbul’a davet etmesiyle burada tamamlamıştır. Bu sebeple kendisine maaş bağlanmış, ikinci dereceden Mecidiye nişanı verilmiştir¹³⁶.

İzhâru’l-Hak bir mukaddime ve altı bölümden oluşmaktadır. Kitab-ı Mukaddes’in tahrifi konusuna en sistematik yaklaşan çalışma budur. Bu eserden Rahmetullah’ın daha çok Protestanlar ile münazaraya girdiği anlaşılmaktadır. Zira o sıralarda Hindistan’da daha çok Protestanlar faaliyet yürütmekteydi¹³⁷. Aynı şekilde 19. yüzyılda Osmanlı coğrafyasında Doğu Akdeniz’de İngiliz hariciyesi ile irtibatlı olan Protestan misyonerlerin faaliyetleri yoğundur. Dolayısıyla Rahmetullah’ın çalışmaları İstanbul’da padişahın ve İslam ulemasının ilgisini çekmiştir¹³⁸.

Rahmetullah eserinde Pfander’in *Mîzânü’l-Hak* adlı eserindeki hataları eleştirir. Bu cümleden Ahd-i Atîk ile Ahd-i Cedîd’in isimleri ve adları hususundaki tartışmalara temas eder. Bu eserlerin sıhhatini tartışır. Bunların sonraki nesillere nasıl intikal ettiğini gösteren bir belge ve bir sened zinciri olmadığını vurgular. Kitab-ı Mukaddes’te tespit ettiği 124 çelişki ile 110 hataya işaret eder. Daha sonra Tevrat ve İncil’in tahrifi üzerinde durur. Lafzî bakımdan çeşitli tahriflere örnek verir. Nesih konusuna da değinen müellif, Ahd-i Atîk’te bazı konuların mensuh ve bir kısım hikayelerin de gerçek dışı olduğuna vurgu yapar. Hz. İsa’nın bizzat dile getirdiği sözlerle teslimin mümkün olamayacağını savunur. O, eserinin nihayetinde Kur’an’ın Allah kelamı olduğunu anlattıktan sonra son peygamberin geleceğiyle ilgili Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd’deki müjdelerden de bahsederek papazların dile getirdiklerini reddeder¹³⁹.

İzhâru’l-Hakk’ı diğer reddiyelerden ayıran özellik ise konuların izahında Kitab-ı Mukaddeslerin tercüme ve tefsirlerinin kullanılmasıdır. Bunlar bizzat Hristiyanlar tarafından

¹³⁶ Aydın, a.g.e., s. 507; Birişik, a.g.e., s. 420.

¹³⁷ Sinanoğlu, a.g.e., s. 370; Aydın, a.g.e., s. 508.

¹³⁸ Ş. Tufan Buzpınar, “Suriye ve Filistin’de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 2003, s. 108.

¹³⁹ Aydın, a.g.e., s. 508.

kaleme alınmıştır. Yazar bu eseriyle, Hristiyan mezhepleri Katolikler ile Protestanlar arasındaki farklı görüşleri ortaya koymuş hatta Protestanların kendi aralarındaki ihtilaflarına vâkıf olduğunu göstermiştir. Bu eser kendisinden sonra yazılmış olan reddiyelere bir referans olmuştur. Bir grup Amerikalı misyoner bu esere *el-Hidâye* adıyla bir reddiye yazmıştır. *İzhâru'l-Hak* ilk defa Arapça (1281) olarak İstanbul'da basılmıştır. Bu eser II. Abdülhamit'in isteğiyle Nüzhet Efendi ve Ömer Fehmi tarafından *İbrâzü'l-Hak* ismiyle Türkçe'ye tercüme edilmiştir (1293)¹⁴⁰.

İslamiyet-Hristiyanlık tartışmasında sadece teslis konusunu ele alan çalışmalar mevcuttur: Bunlardan biri Ebu İsa Muhammed'in *er-Red ale't-Teslis* adlı eseridir. Aynı şekilde bir diğer eser Yakup bin İshak el-Kindî'nin (v. 866?) *er-Red 'ale'n-Nasâra*'sıdır. Hristiyanlara karşı bir takım Türkçe reddiyeler de yazılmıştır. Nitekim Harputlu İshak Hoca'nın *Şemsü'l-Hakika* adlı eserinde Hristiyan mezhepleri arasındaki farklı teslis anlayışları, Hz. İsa'nın Tanrı olmadığı hususu, çarmıh ve tahrif konusu üzerinde durulmuştur. Rahip olduğu halde sonradan Müslüman olan Abdülahad Davut'un *İncil ve Sâlib*'i de (1329) özellikle tahrif konusunu derinlemesine ele almaktadır. Hz. Peygamberin geleceğinin önceden müjdelenmesiyle ilgili Ahmet Midhat Efendi, Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'den bir kısım parçalar paylaşarak Hz. Peygamber'in nübüvvetinin daha önce müjdelendiğini belirtmiştir. Hristiyanlar, Müslümanların yazmış oldukları reddiyeleri incelemiş, bunların bir kısmını yayınlamış, bazılarıyla ilgili de tahlilî çalışmalar yapmışlardır¹⁴¹.

3.3. Dinler Tarihi Metodolojik Çerçevesine Göre Hüseyin Azmî Dede'nin

Fikirleri ve Bunların Analizi

3.3.1. İnanç Çerçevesi

İslam akaidinin ana unsurlarıyla ilgili Hüseyin Azmî Dede'nin risalelerinden birtakım tespitler yapılmıştır. Hüseyin Azmî Dede inanç konusu ele alınırken akıl-vahiy iş birliğine müracaat etmektedir.

¹⁴⁰ A.g.e., s. 508.

¹⁴¹ Sinanoğlu, a.g.e., s. 370, 372.

3.3.1.1. Teoloji ve Kutsallık

Müellif, Allah'ın insanı yaratmasını “*Gizli bir hazine idim; bilinmek için insanı yarattım*” kudsî hadisi bağlamında değerlendirir. Allah'ın ilminde mevcut olan insan onun dilemesiyle alem-i emirden alem-i şehâdete gelmiştir¹⁴².

Müellife göre Allah'ın kadîm sıfatının iki yönü vardır. Bunlardan biri umumi manadaki kadîmdir. Bu mana bakımından Allah zatı itibariyle kadîmdir; başlangıcı yoktur. Hususi manadaki kadîm ise, insanın ve diğer eşyanın Allah'ın ilminde var olmalarıdır. İnsan, dünyaya gelmeden zaman açısından kadîmdir. Aynı şekilde ilmen onun vücudu bakîdir. Bu çerçevede kadîmlik insanın sonradan yaratılmış olmasıyla da (hüdü) çatışmaz¹⁴³. Yazar, insana Tanrı'nın sıfatlarından olan kadîm sıfatını kısmen de olsa insan için mevzubahis etmektedir. Dolayısıyla mutasavvıfların “vahdet-i vücud” nazariyesi yazar tarafından benimsenmiştir.

İslam düşünce serüveninde “irade” ve bunun özgürlüğü meselesini etraflıca ele alan Gazzalî'dir. Gazzalî, Eşarîler gibi Kaderîler'le Mu'tezile'yi eleştirerek “kader” inancını benimsemekle birlikte “cebîr” görüşünü reddetmiş ve bunu tehlikeli bulmuştur. Gazzalî “*Sizi de yaptıklarınızı da Allah yarattı*”¹⁴⁴ ayetine dayanarak, “cebîr”i benimsemenin toplumda anarşizme yol açacağını belirtmiştir. Ona göre kulun seçme özgürlüğü ile Allah tarafından yaratıldığı inancı arasında bir çelişki yoktur. İrade hürriyeti insana doğuştan verilmiş bir niteliktir¹⁴⁵.

Hüseyin Azmî, Allah'ın işlerini “meşîet” ve “irade” olarak ikiye ayırır. Meşîeti şuna benzetir: “*Allah onları sever, onlar da Allah'ı sever*”¹⁴⁶. Burada Allah'ın sevgisi bir şarta bağlı değildir; bu onun dilemesidir. “*Eğer Allah'ı seviyorsanız, bana uyun ki Allah da sizi sevsin*”¹⁴⁷ burada ise Allah'ın iradesi söz konusudur, irade bir şarta bağlı olarak ortaya çıkmaktadır¹⁴⁸. Meşîette Allah'ın takdiri kulun önündedir. İradede ise önce kulun dilemesi sonra Allah'ın takdiri söz konusudur.

¹⁴² Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 125-126.

¹⁴³ A.g.e., ss. 128-129.

¹⁴⁴ Saffat, 37/96.

¹⁴⁵ Mustafa Çağrıcı-Hayati Hökelekli, “İrade”, *DİA*, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2000, 384.

¹⁴⁶ Maide, 5/54.

¹⁴⁷ Al-i İmran, 3/31.

¹⁴⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mir'âtü'l-Hakâyık*, (Haz. Safi Arpaguş), s.109.

Hususî işler meşiet umumî işler ise iradeyle ilgilidir. Bir şeyin gerçekleşmesinde Meşiette Allah'ın takdiri söz konusudur¹⁴⁹. “*Dua edin ki karşılık vereyim.*”¹⁵⁰ ayetinde ise Allah'ın iradesi kulun iradesine bağlanmaktadır. İnsan kendi fiillerinin oluşturunusudur. Nitekim “*Sana ne iyilik gelirse Allah'tandır. Sana ne kötülük gelirse kendindendir.*”¹⁵¹ Ayeti günah için bir takdirin bulunmadığını göstermektedir. Yine “*Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehinedir. Kim de kötülük yaparsa kendi aleyhinedir.*”¹⁵² Dolayısıyla kötü ve iyi işler ancak bir seçim sonucu gerçekleşeceği için burada Allah'ın bir takdirinden söz edilemez¹⁵³.

3.3.1.2. Aracı Varlık Anlayışı

Ruhanî varlıklar aklî delille izah edilemezler. Akıl cismaniyete yoğunlaşması nedeniyle böyle bir varlığı algılayamaz. Vahyin veya ilhâmın insana bir ulaştırıcısı gerektiğinden bunları Allah'tan getiren melektir. İnsanın kalbine mânâ iki şekilde gelir. Bunlardan biri gayba bir diğeri de meçhule aittir. Keşif ve araştırma sonucu öğrenilebilenler “meçhul”dür; ancak bunlar gayb değildir. Gayb ise bilinmeyen bir şeyin ilk defa keşfidir. Burada yazar, buluşların Allah'ın gayb ilminden elde edilen bir parça olduğunu belirtir. “*Gaybı ancak Allah bilir*”¹⁵⁴ ayeti umum içindir; istisnaya engel değildir. İlham yoluyla gayb bilgisine ulaşma Allah'ın dilemesiyle mümkündür¹⁵⁵.

Mugayyebat-ı hamseden olan yağmurun vaktinin bilinmesi gaybden bilinen bir şey değil, meçhulün bilinmesidir. Yani şartlara bakarak ilimle bir tahmin yürütölmektedir. Bir ilim sonuncunda keşfedilen şeyler, ilim sahibi olmayanlar için gaybdan sayılır; bu doğru değildir¹⁵⁶.

3.3.1.3. Kurucu / Başlatıcı Figür Anlayışı

İnsanoğlu Allah'ın sıfatlarının bir mazhârıdır. Allah'ın isimleri insanda tecelli etmiştir. Yaratılmışlar içinde insan “aklıyla” diğör varlıklardan üstün kılınmıştır. O, yeryüzünde Allah'ın halîfesidir. Azmî Dede de bu doğrultuda bu insanlar içerisinde söz konusu isim ve sıfatlara en çok mazhâr olan kişilerin peygamberler olduğunu belirtmektedir¹⁵⁷.

¹⁴⁹ “*Allah, dilediğini yok eder, dilediğini de yaratır*” Ra'd, 13/39.

¹⁵⁰ Fussilet, 41/46.

¹⁵¹ Nisa, 4/79.

¹⁵² Fussilet, 41/46.

¹⁵³ Hüseyin Azmî Dede, *Mir'âtü'l-Hakâyık*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 99-100.

¹⁵⁴ Neml, 27/65.

¹⁵⁵ Hüseyin Azmî Dede, *Temyizü'l-Emreyn*, (Haz. Safi Arpaguş), ss.66-67.

¹⁵⁶ A.g.e., ss. 66-68.

¹⁵⁷ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 72-73.

Peygamberler, kendilerine bir ahkâm kitabı indirilmemişse önceden nâzil olan ahkâm kitaplarına tabidirler. Onun hükümleriyle halkını doğruluğa davet eder. Her ne kadar Hz. İsa'ya inen İncil kaybolmuşsa da nasihatler içermesi bakımından, Hz. İsa, Hz. Musa'ya indirilen Tevrât'ın hükümlerini uygulamakla memurdu¹⁵⁸.

Nasihatler ve duaları muhtevî olan kitapların peygamberleri şerîat sahibi değildir. Bunların görevi kendilerinden önce gelmiş olan peygamberlerin kitaplarının ahkâmını tatbik etmektir. Dolayısıyla ahkâm içeren kitapları tebliğe memur olan peygamberler görevlendirildikleri kavmin lisanıyla dinleri tebliğ ederler. Nitekim Kur'an'da “*Biz her peygamberi, ancak kendi kavminin diliyle gönderdik ki, onlara (Allah'ın emirlerini) iyice açıklasın.*”¹⁵⁹ buyrulmaktadır¹⁶⁰.

Hüseyin Azmî Dede, burada şu tartışmaya girer: Eğer Kur'an gibi ahkâm içeren kitaplar sadece kendi kavimlerinin lisanıyla nazil oldularsa nasıl olur da evrensel mesaj içerebilirler; bir diğer ifadeyle farklı dillerdeki bütün insanlara hitap ettikleri doğru mudur? Müellif, bu anlamda İncil ile Kur'an'ı karşılaştırır ve şu kaideye dikkat çeker: “*Umum için ta'mim husus için istisnaya mani değildir*”. Yani umum kaidelerde bazı özel durumlara bağlı olarak istisnalar yapılabilir. Bu zaviyeden Kur'an bütün kavimlere indirilmiştir. Farklı dillerdeki milletlerin bunu kabul etmesi de bunun bir göstergesidir. Buna mukabil, İncil için aynı durumdan söz edilemez. Zira İncil, farklı milletleri davet etmesinin ötesinde kendi kavmini bile davet edeceği bir hüküm içermez. Ayrıca Müslümanları kendi dinlerine çağıran Hristiyan din adamları bile İncil'e iman etmemektedirler¹⁶¹.

3.3.1.4. Kurucu Metin / Kitap Anlayışı

Kur'an'da Tevrat, İncil ve onların tebliğ edicisi peygamberler hakkında bir çok husus yer almaktadır. Nitekim Hz. İsa'yla ilgili anlatılanlar daha çok onun mûcizâtı ve mükâşefâtıyla ilgilidir. “*Benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı olarak ve size haram kılınan bazı şeyleri helâl kılmak için gönderildim*”¹⁶². Yazara göre burada haramı helal kılma akâid konusuna girmektedir¹⁶³.

Tevrat'ta diyanet ahkâmı olduğunu gösteren bir kanıt, Benî Mustalık Yahudilerinden olup daha sonra Müslüman olan Abdullah bin Selâm'ın elindeki Tevrat nüshasıdır. Bu

¹⁵⁸ A.g.e., s. 74.

¹⁵⁹ İbrahim, 14/4.

¹⁶⁰ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss.73-74.

¹⁶¹ A.g.e., s. 74.

¹⁶² Âl-i İmran, 3/50.

¹⁶³ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 80.

Tevrat'ın nasıl muhafaza edildiğine dair müellif bir fikir yürütmektedir: Buhtunnasr'ın Kudüs'ü işgaliyle¹⁶⁴ Tevrat'ı yakmış ve Yahudileri yok etmiştir. Ancak Yahudilerin sadece o bölgede bulunduklarını iddia etmek doğru değildir. Muhtemelen Tevrat'ın nüshaları farklı bölgelere yayılmıştı. Öte yandan Yahudi din alimleri bakımından fetret dönemi yaşanmıştır. Dolayısıyla Kudüs bölgesi için Tevrat'ın sonradan Hz. Üzeyir'in hıfzettiği Tevrat'tan yazıya aktarılmış olması muhtemeldir¹⁶⁵.

Hüseyin Azmî Dede'nin İncil ile Tevrat'ı sürekli karşılaştırdığı görülmektedir. Tevrat'ta her ne kadar beşer sözüne tesadüf edilse de bu durum Tevrat'ın kelâmullah olduğuna engel teşkil etmez. Zira Kur'ân'daki “*Allah Mûsa ile de doğrudan konuştu*”¹⁶⁶ ayeti buna işaret etmektedir. Bu açıdan, dört kişinin tenakuzlarla dolu İncillerinin Tevrat'la kıyas edilmesi mümkün değildir¹⁶⁷.

Yazar, İznik konsülünün kararıyla 325 tarihinde oluşturulan dört incili birer imparator kanunu olarak kabul eder ve bunlara dört kişinin yazdıkları birer tarih kitabı der¹⁶⁸. Bundan önce var olan birçok İncil dört İncile indirilmiştir. Dört İncilden önceki İncillerin bir kısmının Hz. İsa döneminde yazıldıkları kabul edilse bile, bunlarda ibadetlere ve muamelata dair bir hüküm bulunmadıkça bunlara Hz. İsa'nın yaşadıklarını anlatan birer vekâyiname nazarıyla bakmak gerekir¹⁶⁹.

Buna karşın İslam ahkâmının sonradan müctehidler tarafından oluşturulduğu iddia edilir ise buna müellif şöyle cevap verir¹⁷⁰: Müctehid imamlar görüşlerini Kur'ân'a ve Hz. Peygamber'in sözlerine dayandırmışlardır. Bu da şundan kaynaklanmaktadır: Hz. Peygamber hükümlerin tatbikinde zaman zaman farklı uygulamalara gitmiştir, müctehidlerin farklı görüşleri benimsemeleri bundan ortaya çıkmıştır. Burada asıl delilde bir değişme olmayıp sadece uygulamada farklılıklar söz konusudur. Dolayısıyla bu hâl, dört rahibin imparatorun emriyle, asli delile dayanmadan yazdıklarıyla kıyas edilemez.

¹⁶⁴ Buhtunnasr (Latince tercümelerde Nebukadnezzar II) M. Ö. 605-562 yılları arasında hüküm süren Babil kralıdır. Peygamber Yeremya Buhtunnasr'ın öğütlerine rağmen vergisini ödememesi üzerine o da Kudüs'e yürümüş 597'de şehri almıştır. Yine bu zat M.Ö. 586'da Kudüs'ü yağmalamış ve Süleyman Mabedini yıkmıştır. Bkz. Ö. Faruk Harman, “Buhtunnasr”, *DİA*, Cilt: 6, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1992, s. 380-381.

¹⁶⁵ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s.79.

¹⁶⁶ Nisa, 4/164.

¹⁶⁷ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, s. 80.

¹⁶⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, (Haz. Safi Arpaguş), vr. 6b; a. mlf., *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 74.

¹⁶⁹ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 78.

¹⁷⁰ A.g.e., s.75.

Hüseyin Azmî'ye göre Hristiyanların muamelatta, miras, nikâh, alım ve satımdaki kanunları uygulamaları bir delile dayanmamaktadır. Bunlar Roma'nın kanunlarından alınmıştır¹⁷¹.

Hristiyan davetçiler, Kur'ân'da önceki kitaplarının hükümlerinin bulunmasını İncil'in veya Tevrat'ın bütün Muhammet ümmetini kapsadığına delil olarak getirmektedirler. Hüseyin Azmî Dede ise eski kitaplara ait hükümlerin Kur'ân'da bulunmasını şu gerekçelerle izah etmektedir: İslamiyeti reddeden Mekke ileri gelenleri Eski Ahit'i kabul etmekteydiler. Bu açıdan onlara Kur'ân'daki hükümlerin Eski Ahit'le mutabık olduğu gösterilmek istenmiştir¹⁷².

3.3.1.5. *Kitap Anlayışı*

Hüseyin Azmî Dede, ilâhî kitapları içeriklerine göre ikiye ayırmaktadır. Bunlar; nesayih ve münacat ile ahkâm içeren kitaplardır. Dört büyük kitaptan ahkâm içerenler Tevrat ile Kur'ândır. Nasihatler ve birtakım dua içeren kitaplar ise Zebur ile İncil'dir¹⁷³. İlahî kitaplar Allah'ın kelimidir¹⁷⁴. Kur'ânda Tevrat'a¹⁷⁵ ve Kur'ân'a¹⁷⁶ “kelâmullah” denilmiştir. Allah Peygamberleriyle konuşmuştur. Ebû Hureyre'den şöyle bir nakil vardır: Ehl-i kitap (Yahudiler) Tevrat'ı İbranice olarak okuyorlar, Arapça olarak Müslümanlara açıklıyorlardı. Bunun üzerine Allah Resûlü şöyle dedi: “*Siz Ehl-i kitabı (Yahudileri) ne tasdik edin ne de yalanlayın. (Ancak) şöyle deyin: 'Biz, bize indirilene de size indirilene de iman ettik'* (Ankebût, 29/46)”¹⁷⁷.

Kur'ân, içerisinde emir ve nehiylerin yanı sıra, ibadet ve muamelatla ilgili hükümlerin yoğun olarak bulunduğu bir kitaptır. Buna karşın İncil'de daha çok nasihatlar vardır. Tevrat ise aynı şekilde oldukça fazla hükmü içerisinde barındıran bir kitaptır. Zebur'da ise ahkâm yoktur. Esasen Hz. İsa'ya indirilen son İncil kayıptır. Şimdi var olan İnciller ise dört rahibin yazdıklarından ibarettir. Bir nevi onların tarih kitabıdır. Müslümanlar

¹⁷¹ A.g.e., s. 76.

¹⁷² Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 17b.

¹⁷³ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safî Arpaguş), s. 73.

¹⁷⁴ “(Allah) ‘Ey Mûsâ! Vahiylirim ve konuşmamla seni insanlar üzerine seçkin kıldım. Öyleyse sana verdiğimi al ve şükredenlerden ol’ dedi” Araf, 7/144.

¹⁷⁵ “...Allah'ın kelâmını dinler, iyice anladıktan sonra, onu bile bile tahrif ederlerdi.” Bakara, 2/75.

¹⁷⁶ “Eğer Allah'a ortak koşanlardan biri senden sığınma talebinde bulunursa, Allah'ın kelâmını işitebilmesi için ona sığınma hakkı tanı.” Tevbe, 9/6.

¹⁷⁷ Buhârî, *İ'tisâm*, s. 25.

bunlara inanmamaktadır. Onlar Allah'ın kelamı olan asıl İncil'e ve Tevrat ile Zebur'a inanmaktadırlar¹⁷⁸.

Hristiyanlar, kendi kitaplarında ahkâm olmadığından Tevrat'a muhtaçtırlar. Bunun gizlenmemesi gerekir. Müellife göre Kur'an bir delil kitabı iken İncil değildir. Kur'an'da "...*Delilinizi getirin*"¹⁷⁹ hitâbında "delil"den kasıt Hristiyanların iddia ettiği gibi kendi kitapları değildir¹⁸⁰.

Hz. Peygamber'e vahiy geldiği dönemde Yahudiler Tevrat'ı okumaktaydılar. Nitekim Yahudilerden bahsedilirken ayette "...*Senden önce Kitab'ı (Tevratı) okuyanlar*" denilmektedir. Müslümanları Hristiyanlığa davet edenler, ayette geçen "*yakra'üne/okuyorlar*" fiilinin öznesine Müslümanları da yerleştirmektedirler. Müellif, bu konuya şöyle cevap vermektedir: Müslümanlar bir kitaba ihtiyaç duymuyorlardı. Bunu okuyanlar Yahudilerdi¹⁸¹. Bahsi geçen ayet Yahudilerin Tevrat'ı okumaya devam ettiklerini göstermektedir.

3.3.1.6. Kozmoloji Anlayışı

Müellif evrenin milyon senelerden beri var olduğuna delil olarak, Miraç'ta meleklerle yaratıldıkları zaman sorulduğunda verdikleri cevabı getirir. Melekler bu soruya dört yüz bin senede bir doğan bir yıldızın yetmiş defa doğduğunu gördüklerini beyan ederek mukabelede bulunmuşlardır¹⁸².

Yazara göre ilk insan Asya kıtasında ortaya çıkmış buradan Afrika'ya geçmiştir. Sonra bu iki kıtadan Avrupa'ya yayılmıştır. Asya ve Amerika'da zuhur edenler Hz. Adem'in soyundan değildir. Hz. Adem'e "Ebulbeşer" denmiştir. Ancak her kıtanın bir "Ebulbeşer"i olması gerekir. Dünyadan başka bir yerde insanlığın yaşadığı bir başka toprak parçası olabileceği gibi ahiretten sonra da dünyaya benzer yeni bir dünyanın kurulabilmesi mümkündür¹⁸³.

Yazar, Hz. Adem'den önce yeryüzünde başka insanların olduğuna dair Kur'an'dan bir delil getirir. Şöyle ki; Allah, Hz. Adem'i yaratmayı murat ettiğinde meleklerin beyanı onların Adem'den önce onun vasıflarında yaratılmış bir varlık olduğunu bildiklerini

¹⁷⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân*, vr. 10a; a.mlf., *İşrâbü'l-Meram*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 73.

¹⁷⁹ Bakara, 2/111.

¹⁸⁰ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân*, vr. 9a-9b.

¹⁸¹ A.g.e., vr. 11a.

¹⁸² Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s.144.

¹⁸³ A.g.e., ss. 129-130.

göstermektedir. Meleklerin ilmi gayb ilminden sayılamaz¹⁸⁴. Zira melekler insanoğlunun bozguncu ve kan dökücü¹⁸⁵ olduklarını biliyorlardı. Buna karşın fazilette peygamberler gibi insanların melekleri geçeceği Allah'ın ilminde¹⁸⁶ vardı¹⁸⁷.

“*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*”¹⁸⁸ ayeti de müellif tarafından delil olarak getirilmektedir. Zira, cemaatsiz cami anlamsız olabileceği gibi halksız halifenin de bir anlamı yoktur. Selef olmadan halef olamayacağına göre o hâlde Hicaz'dan başka bölgelerde de insan yaratılmıştır. Melekler Adem yaratılmadan önce onun vasıflarını bilmeleri lazım ki Allah'a öylece cevap versinler¹⁸⁹.

Kainatın ilk yaratılışında garip hadiseler vardır. Nuh Tufanı bunlardan biridir. Geçmişte vuku bulan bu tür garip ve olağanüstü hadiseler gelecekte de söz konusu olacaktır. Konuya bu şekilde yaklaşan müellif, gelecekteki Dabbetülarz, Yecüc Mecüc gibi hadiselerin bu neviden mümkün olabileceğinden bahseder ve akla uzak görmez. Tarihte var olan Buhtunnasr'a (M. Ö. 605-562) bakıldığı zaman Deccalin de çıkması mümkündür¹⁹⁰.

Hüseyin Azmî Dede, bu noktada felsefecilerin ve kalamcılarının nazariyelerini *Tatbîk* adlı eserinde uzlaştırmaya çalışır. “Kıdem” ve “Hudus” delili üzerinde durur¹⁹¹. Allah kadîmdir. Mahlukât sonradan yaratılmıştır. Buna karşın, Allah'ın ilminde vücutları vardır. Dolayısıyla burada Allah'a benzer olmayan bir “kıdem”likten söz edilebilir. Bu sıfatın tecellisi onların sonradan olmalarına (hüduş) engel değildir. Hayvanlar dahil bütün varlıkların ilk yaratılışları maddedendir¹⁹².

3.3.1.7. Eskatoloji Anlayışı

Müellif, kıyametin nasıl gerçekleşeceğiyle ilgili akıldan uzak görülen hususlara aklî delillerle izah getirmeye çalışmaktadır. “*Dağlar atılmış renkli yünler gibi olacaktır*”¹⁹³ ayeti bu çeşittir. Bunun alametlerinden biri güneşin batıdan doğuşunun görülmesidir. Müellif bulunduğu devirde icat edilen aletlerde bilim adamlarının bunu tespit ettiklerini belirtir¹⁹⁴.

¹⁸⁴ A.g.e., s.137.

¹⁸⁵ Hani, Rabbin meleklerle, “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım*” demişti. Onlar, “*Orada bozgunculuk yapacak, kan dökecek birini mi yaratacaksın?*” Bakara, 2/30.

¹⁸⁶ “*Ben sizin bilmediğinizi bilirim*” Bakara 3/30.

¹⁸⁷ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 141-142.

¹⁸⁸ Bakara, 2/30.

¹⁸⁹ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 137-138.

¹⁹⁰ A.g.e., ss. 131-132.

¹⁹¹ A.g.e., ss. 127-129.

¹⁹² A.g.e., ss. 134-135.

¹⁹³ Karia, 101/5.

¹⁹⁴ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s.144.

Allah insanı tekrar aynı şekilde diriltecektir. Azmî Dede buna delil olarak şu ayeti getirmektedir: “Çünkü kıyamet muhakkak gelecektir. Onda hiçbir şüphe yoktur ve şüphesiz Allah kabirdeki kimseleri diriltecektir.”¹⁹⁵ O, burada dirilişin iki şekilde gerçekleşebileceği üzerinde durur: İnsan evvelki suretiyle yaratılabileceği gibi, dünyada yaptığı kötü ameller sebebiyle Hz. Peygamber’in sözüne göre domuz veya buna benzer bir hayvan suretinde de diriltilebilir¹⁹⁶.

İnsanın yeniden yaratılması akla uzak gibi görünmektedir. Bu sebeptendir ki Allah, insanın aynı şekilde yaratılacağını akla yatkın örneklerle ayette anlatmaktadır: “Bir de kendi yaratılışını unutarak bize bir örnek getirdi. Dedi ki: ‘Çürümüşlerken kemikleri kim diriltecek?’ De ki: ‘Onları ilk defa var eden diriltecektir. O her yaratılmışı hakkıyla bilendir.”¹⁹⁷ Müellif, akılla kavranamayan ahiret hayatına ait işlerin, “izam/kemikler” ve “ramîm/çürümüş” kelimeleriyle gösterildiğini, yani darb-ı mesel cihetine gidildiğini belirtir. Böylece mesele akla yaklaştırılmış; daha anlaşılabilir kılınmıştır¹⁹⁸.

Yazar “deccal” kelimesinin mecazi anlamda yorumlanması gerektiğinin altını çizer ve buna Hz. Peygamber’in şu duasını örnek gösterir: “Allah’ım Deccal’ın fitnesinden sana sığınırım”. Meseleye bir diğer açıdan yaklaşarak Hz. Peygamber son peygamber olması hasebiyle ondan sonra bir daha peygamberin gelemeyeceğini izah eder¹⁹⁹.

Hüseyin Azmî Dede’ye göre ateş temizleyicidir. Dolayısıyla dünya hayatından Allah’ın icabetine uymayanlar, kötü eylemleri sonucu ortaya çıkan kirler ancak Cehennem ile temizlenebilecektir. Buna karşın Allah’ın emirlerine uyarak nefsini terbiye edenler Cenneti elde edeceklerdir²⁰⁰.

Yeryüzü hem dünya hayatının hem ahiretin mekânıdır. Müellife göre, dünya görünebilir olması hasebiyle böyle isimlendirilmiştir. Ahiret ise gayba ait olduğundan öylece adlandırılmıştır. Buna delil olarak da “O gün yer, başka bir yere dönüştürülür”²⁰¹ ayetini getirir. Yani yer sadece şekil değiştirecektir. Dünya, ahiret hayatının başlangıç mekânıdır²⁰².

¹⁹⁵ Hac, 22/7.

¹⁹⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Mir’âtü’l-Hakayık*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 108.

¹⁹⁷ Yasin, 36/78-79.

¹⁹⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mir’âtü’l-Hakayık*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 108.

¹⁹⁹ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü’l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 88-89.

²⁰⁰ A.g.e., s. 94.

²⁰¹ İbrahim, 14/48.

²⁰² Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü’l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 94-95.

Dünyada hata edenler kulluklarının eksik olduğunu itiraf eder, dua eder arınırlar veya duası kabul olan ehl-i keşfin himayesine girerler. Bir diğer yol ise şefaattir: Şefaât ise ikiye ayrılır: Şefaât-i amme, Hz. Peygamber'in ümmetine yaptığı umumi şefaattir. Şefaât-i hassa ise derecelerinin yükselmesi için Allah'ın bazı kullarına²⁰³ mahsustur²⁰⁴.

Ahiret gayb alemine ait olması hesabıyla müellife göre ahiret işlerine aklî delille bir yol bulunamaz. Bu durumda öteye ait müşahedelerde, ehl-i keşfin desteğiyle yola çıkan kişi, şüphe ve zamandan kendisini kurtarabilir. Tasavvufî kavramlarla meseleyi açıklayan yazar, tayy-ı zaman ve tayy-ı mekân kavramlarına dikkat çeker. Zira ehl-i keşf zaman ve mekânı aşarak alem içindeki alemleri, Cennet ve Cehennem'i müşahade edebilir. Kendisine bağlananlara da belli şartları yerine getirmeleri halinde bunları gösterebilir yani onları mertebe-i şuhuda taşıyabilirler. Böylece kalp “yakîn” derecesine erişerek şüphe ve zandan kurtulabilir ve bir naklî delile de ihtiyaç duymaz²⁰⁵.

Kabire konulan cesedin bir ruhu, hissi vardır; cesed her ne kadar şekil değiştirmiş olsa da bu muhafaza olur. Ehl-i keşif arasında keşfin en düşük derecesi kabirdeki bu halleri müşahade etmektir. Mükâfat amel defterleri tartıldıktan sonra olacaktır. Dolayısıyla sorgu melekleri münker ve nekir azapla görevli değillerdir. Bunlardan biri selameti diğeri pişmanlığı ihtar eden birer “ruhanî muhbir”dirler²⁰⁶.

Azmî Dede, kabirde azap olacağına dair rivayetlerin, bedevîleri uyarmak maksadıyla söylendiğini bildirir. Ona göre ruhun Allah'ın rahmetinden uzak kalması bir tür hapsetmedir, azaptır. Yazar, bilinmeyen berzah hayatının akla yaklaştırmak için uyku haline benzetildiğini ifade eder. Ancak burada enbiya ve evliyayı diğer insanlardan ayrı tutar. Onların hayatta olduklarını²⁰⁷ ve ruhlarının dahi kabirleriyle irtibat halinde olduğunu belirtir²⁰⁸.

İnsanın yeniden diriltilmesinin ne şekilde olacağını tartışan müellif, bazı ayet ve hadislerle konuyu izaha çalışır. İlk yaratılıştaki gibi cesedin aynı olma zaruriyetinin olmadığı hususunda “*Derileri yanıp döküldükçe, azabı tatmaları için onların derilerini yenileyeceğiz*” ayetini²⁰⁹ delil getirenlere karşı Azmî Dede şu cevabı verir: Ahiret konuları aklın

²⁰³ “*Ancak O'nun izniyle ...*” Bakara, 2/255.

²⁰⁴ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 95.

²⁰⁵ A.g.e., s. 96.

²⁰⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Mir'âtü'l-Hakâyık*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 104.

²⁰⁷ “*Ancak onlar diridirler, Rablerinin katında rızıklandırılmaktadırlar*” Al-i İmran, 3/169.

²⁰⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mir'âtü'l-Hakâyık*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 105-106.

²⁰⁹ Nisa, 4/56.

kavrayabileceği şeylerden değildir. Ancak zihinlere yaklaştırmak için aklî çerçevede misallerle konu açıklanabilir. Dolayısıyla yaratılış aynı şekilde olabileceği gibi başka suretlerle de tezahür edebilir. Nitekim müşriklere yeniden dirilişi anlatmak için “çürümüşken kemik” ibaresinin kullanılması bu cümledendir. Burada Kur’ân’ın makul olmayanı darb-ı meselle izah etmeye çalıştığı anlaşılmaktadır²¹⁰.

Ahirette ruh bedene iade edilecektir. İnsan ruhsal olarak azabı tadarken aklıyla da bunu bilecektir. Müellif bu kadar insanın ruhunu Azrail’in nasıl alabileceğiyle ilgili hususa ise tasavvuf zaviyesinden açıklar. Kesif bir bedeni olan insanın bir anda birkaç yerde bulunabilmesi hususunu beden ile kayıtlı olmayan Azrail ile kıyaslanmamasını ister. Ayrıca ruhlar adedince Azrail’in yardımcılarının olduğunu belirtir²¹¹.

3.3.2. Diğer Dinlerle Münazara ve Tartışma Konuları

Hüseyin Azmî Dede, bir mutasavvıf olmasına karşın, İslam dini içerisinde daha çok Kelam ve Tefsir alimlerinin dahil oldukları dinler arasındaki münazara konusunu bahsedildiği üzere bir kitapçıkla ele almıştır. Osmanlı Devleti’nde 1850’li yıllarda Tanzimat ve daha sonra açıklanan Islahat Fermanıyla Gayr-i Müslim tebaa daha geniş bir özgürlük alanı elde etmiş, Müslümanlarla her türlü haklar bakımından eşit bir seviyeye erişmişti. İşte bu ortamda misyonerler başta İstanbul olmak üzere diğer şehirlerde daha rahat hareket etmeye başlamışlardı.

Misyonerler sadece dinî tebliğ yapmakla kalmayıp özellikle eğitim alanında açtıkları okullarla bu emellerine daha hızlı erişmeyi hedeflemişlerdir. İşte bu tarihlerde Hindistan’dan İstanbul’a gelen Protestan misyoner olan Pfander, Sultan Abdülaziz ile görüşmüş; fikirlerini halka anlatmaya çalışmıştır. Padişahla görüşebilmesi İngiliz hariciye elemanlarının inisiyatifiyle olmuştur. Bu hadiselerle şahit olan dönemin aydın bir mutasavvıfı olan Hüseyin Azmî Dede bu hususa duyarsız kalmayarak bir risale kaleme almıştır. Bahsi geçen risalede öncelikle bir münazarada takip edilmesi gereken metotlar üzerinde durulmuştur. Daha sonra, İslam alimlerinin Hristiyan ve Yahudi zümreye dair yazdığı reddiyelere benzer şekilde Hz. İsa’nın rablığı, nasih-mensuh, tahrîf ve tebşîr gibi konuların yanı sıra ehl-i kitabın kimler olduğu ve taaddüd-i zevcat/çok eşle evlilik konuları ele alınmıştır. Aşağıda öncelikle bir

²¹⁰ A.g.e., ss. 107-108.

²¹¹ A.g.e., ss. 115-118.

münazarada takip edilecek esasların neler olduğu belirtildikten sonra diğer tartışma konularına geçilecektir.

3.3.2.1. Diğer Dinlerle Münazarada Usul ve Ötekiyle İlişkiler

Müellif Hüseyin Azmî Dede iki din mensuplarının bir münazaraya başlamadan önce hakkı/doğruyu bulma hususunda iyi niyetli olmaları gerektiğini belirtir. Dolayısıyla tarafların taasuptan arınmış olmaları en başta gelen husustur. Karşılıklı kabullerle, önyargılarla yürütülen bir tartışmada istenen netice elde edilemez. Subjektif yaklaşımlarla evrensel olgulara erişilemez. Bir diğer mühim kural, delilsiz iddia olmaz. Müellife göre, Müslümanlar delil getirmekten aciz olan bir kavimle hiçbir şekilde münazaraya girmemelidir. İmtihan için bu bir kuraldır. Taasupla ileri sürdükleri iddalarını delillendiremeyenler mağlup kabul edilmelidir. Soru ve cevaplar tartışma usulüne uygun olmalıdır. Kuvvetli delillerin varlığı halinde zayıf delillere itibar edilmemelidir. Herhangi bir konuda yapılacak itiraz, usul ve esaslara uygunluğu halinde dikkate alınmalıdır. Öte yandan iddialara ilişkin verilen örnekler konuyla birebir örtüşmelidir²¹².

Her millet kendi kitaplarındaki hükümlere göre münazara etmelidir²¹³. Hristiyanların mübaheseye/tartışmaya girebilmeleri için öncelikle ahkâmı olan bir kitaba bağlılıkları şarttır. Onunla amel etmeyen Hristiyanlarla tartışmaya girilmez²¹⁴. Ayrıca Hristiyanlar Müslümanları münazaraya davet etmeden önce kendi aralarındaki farklılıkları ortadan kaldırmalıdır. Zira Hristiyan Ortodoks Kıptîler ile Katolik Romalılar arasında oldukça büyük farklılıklar vardır. Örneğin, Hz. İsa sünnet olduğundan Kıptîler de sünnet olmakta, domuz eti yememekte ve ölüyü yıkamaktadırlar. Aynı şekilde Kıptîler puta da tapmazlar. Dolayısıyla Katolik ve Ortodokslar öncelikle bir münazara yapmalıdırlar²¹⁵.

Münazarada kurala uygun delil getiremeyen eksik kabul edilmelidir. Politikanın veya siyasetin dinî işlere bir müdahalesinden söz edilmemesi gerekir. Dolayısıyla bu türden tartışmalarda iki kavim arasında üstün olan tarafın diğerinin devletine hakaret etmeye hakkı yoktur. Buna karşın noksanlığı ortaya çıkan kavmin devletinin de tartışmayı kabul etmesi halinde dini konulardaki eksikliklerin giderilmesi için tedbir alması gereklidir²¹⁶.

²¹² Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 1b-2b, 5b.

²¹³ A.g.e., vr. 4b.

²¹⁴ A.g.e., vr. 20b.

²¹⁵ A.g.e., vr. 4b-5a.

²¹⁶ A.g.e., vr. 2b.

Hristiyanların propaganda amaçlı Arapça olarak yazdıkları *el-Burhânü'l-Celîl fî Sihhati'l-İncîl*'de Kur'ân'ın Arapça olarak indirilmesinin sebebi, Araplara Tevrat'ın ve İncil'in hükümlerine tabi olmaları gerektiğini anlatmak için olduğu iddia edilir. Buna cevap olarak Hüseyin Azmî Dede, ahkâm içermeyen İncil'i, Tevrât sayesinde anmayı çocukların manasız sözlerine benzetmektedir. Öte yandan Tevrat'a tabi olmamaları hasebiyle Hristiyan zümrenin Tevrat'tan bahsetmeye haklarının olmadığını iddia eder. Kur'ân'ın Tevrat veya İncil'i zikretmesi onların Allah'ın kelamı olduğunu bildirmek içindir. Yoksa Müslümanların Tevrat'a veya İncil'e bağlılıklarını sağlamak için değildir²¹⁷.

Müellif, Hristiyanların ahkâm bakımından Tevrat'a ihtiyaç duymalarını öbür taraftan İsevîlik iddiasında bulunmalarını boş ve anlamsız bulur. Hristiyanlar; Müslümanları, Hristiyanlığa davet etmeden önce kendilerinin Musevî yahut Hristiyan olup olmadıklarını açıklığa kavuşturmalıdırlar. Bunlar öncelikle kendilerinin Yahudi olduklarını itiraf etmelidirler. İsevîlikten bahsetmeyi bırakarak Tevrat ahkâmına göre münazaraya girmelidirler. Böyle değilse ise o zaman Hz. İsa'nın şariat sahibi bir peygamber olduğunu ve İncil'de ahkâmın olduğunu göstermelidirler. Yahudiler ise böyle bir şeye ihtiyaç duymaz; kendi kitapları Tevrat ile tartışmaya girerler²¹⁸.

Hristiyanlar, ahkâmda Tevrat'a muhtaç iseler o zaman İsevîlikten bahsetmemeleri gerekir. Öte yandan Hz. İsa'ya eziyetlerinden dolayı nefret ettikleri Yahudi kavmi gibi Musevî olduklarını itiraf etmeleri, İsevîlik iddiasıyla bağdaşmayacağından böyle bir durum onlar için utanç kaynağıdır²¹⁹. Zira Mûsevîler Ruhullah'ı inkâr etmektedirler. Bu durumda İncil ahkâmsız olduğu için Tevrat'a ihtiyaç duyanlar, Yahudiler ile dindaşlığı kabul etmiş olurlar²²⁰.

Yazar Hristiyanların bazı iddialarına bahsedilen kural ve kaideler ile cevap vermektedir. *Şehâdetü'l-Kur'ân*'daki birinci iddia, Hristiyanlığın diğer dinlerden üstün olduğudur. Müellif, üstünlüğün ne olduğunun açıklanmasıyla böyle bir iddiadan söz edilebileceğini belirtir. Bu açıklamada sadece “üstün” denilmesi anlamsız bir sözden ibarettir. Dört İncil, Hristiyanlığı yeterince açıklamamaktadır. Bunlar kutsal bir kitap olamayacakları gibi müstakil bir dinin kaynağı da olamazlar²²¹.

²¹⁷ A.g.e., vr. 7b-8a.

²¹⁸ A.g.e., vr. 7b-8b.

²¹⁹ A.g.e., vr. 8b-9a.

²²⁰ A.g.e., vr. 10a.

²²¹ A.g.e., vr. 11b.

İkinci iddiada sadece Hristiyanlığın gerçek bir din olduğundan söz edilir. Hüseyin Azmî Dede buna bir kaide ile cevap verir: “Delilsiz bir sözden ibaret olan iddia gerçek olamaz”. Üçüncü iddia, gerçek ilâhın yalnızca Mesih’in ilâhı olduğudur. Buna yazar şöyle mukabelede bulunur: Yüce Yaraticıyı sadece Hz. İsa’nın kavmine tahsis etmek O’nu küçültmektir; O’na şirk koşmaktır. Allah’ın yüceliğini, bütün âlemelerin Rabbi olduğunu kabul etmemektir²²².

Hristiyanlar, Yahudilerle de bir tartışmaya güç yetiremezler. Zira Tevrat bazı kısımları tahrif edilmişse de Yahudilerin elinde tahrif edilmeyen bir kısım hükümleri içine alan Tevrat vardır. Ayrıca hem bu asıl delil, hem de hükümleri açıklayan şerh eden Hz. Musa’nın sözlerini kapsayan Talmut, Yahudilerin elindedir. Taassup ve zorbalıkla hareket etmedikleri sürece Hristiyanların, münazara kaideleri gereğince Musevîlere üstün gelmeleri mümkün değildir²²³.

3.3.2.2. *Son Peygamber’e Dair İşaretler*

Hz. Muhammed’in kutsal kitaplardaki isimleri, özellikleri ve ona dair işaretler Hristiyan, Yahudi ve Müslümanlar arasında tartışılan konulardan biridir. “Beşaret”, “tebşirat” kelimeleriyle zikredilen bu konuya dair İslam âlimleri yazdıkları reddiyelerde fikirlerini beyan etmişlerdir. Tahrifata rağmen Kitab-ı Mukaddes’ten son peygamberin geleceğine ve onun vasıflarına ilişkin birçok işaret çıkarılmıştır. Öte yandan sonradan İslam dinine giren mühtediler de eski dinlerine karşı yazmış oldukları reddiyelerde bu işaretlere değinmişlerdir.²²⁴

Bu anlamda, Yuhanna’da “emîn” ismiyle mukaddes bir zatın ortaya çıkacağı belirtilmektedir. Hz. Peygamber’in isimlerinden biri “el emin”dir. Hüseyin Azmî Dede’ye göre bu adın Hz. Peygamber’i gösterdiği hususunda pek çok alamet bulunmaktadır. Müellif bu ismin bir başka tarafa çekilmesini doğru bulmadığını ve bunun kural dışı olduğunu belirtir. Aslında bu konu münazara edilebilecek maddeler arasında bile değildir; dolayısıyla iddia sahipleri mağlup sayılmalıdır.²²⁵

²²² A.g.e., vr. 11b.

²²³ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü’l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 76.

²²⁴ Hidayet Işık, “Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil’de Hz. Muhammed”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 12-13; Arif Aytekin, “Delailü’n-Nübüvve’ye Konu Teşkil Eden İki Sahabi”, *Düzce İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2017, Cilt: 1, Sayı: 1, ss. 28-30.

²²⁵ A.g.e., vr. 12b-13a.

3.3.2.3. Taaddüt-i Zevcât Meselesi

Taaddüd-i zevcat, çok eşlilik Eski Babil ve Mısır'dan başlamak üzere birçok kavimde vardır. Brahmanizm ve Zerdüştilik gibi doğu dinlerinde çok evlilik meşru kabul edilmiştir. Yahudilik ve Hristiyanlıkta bunun yasaklandığına dair bir hüküm yoktur. Hristiyan mezhepleri çok evliliğe izin vermişlerdir²²⁶.

Cahiliye Araplarında çok evlilik hususunda bir sınırlama yoktu. O dönem Araplarında çok evlilik zenginliğin ve itibarın; tek evlilik ise zayıflık ve fakirliğin bir işareti olarak görülürdü. İslam dini ise tek eşle evliliği teşvik etmiş ancak çok evliliği de yasaklamamıştır. Nisa Suresinin 3. ayetinde dörde kadar evliliğe, her bir eşe adaletle yaklaşabilme koşuluyla izin verilmiştir²²⁷.

Hristiyan İshak el-Kindî Arapça olarak telif ettiği *Abdülmesih* adlı eserinde Hz. Peygamber'in bir müddet on üç sonra dokuz eşinin bulunmasını cismanî şehvetle açıklamıştır. Buna karşın Azmî Dede, çok eşle evliliğin peygamberlerin niteliklerinden birisi olduğunu belirtir. Nitekim Davut (as)'ın 100, Süleyman (as)'ın ise bundan daha fazla eşi vardır ki Hristiyanlar buna inanmaktadır, der. O, Davud (as)'ın çok eşliliğine Sad Suresi'nin "...doksan dokuz koyun..." mealindeki 23. ayetini delil getirir²²⁸. Burada "ne'caten" yani koyundan maksadın istiare ile "kadın" olduğunu belirtir.

Eski Ahit'te Davut (as)'ın var olan eşlerinin üstüne daha birçok eş ve cariye aldığı belirtilmektedir²²⁹. Süleyman (as)'ın ise yedi yüz eşi ve üç yüz cariyesi olduğundan bahsedilmektedir²³⁰. Yakup (as) gibi İsrailoğullarından diğer peygamberlerin de çok eşli olduğu görülmektedir²³¹.

Müellife göre geçmiş peygamberler bu kadar eşe sahip olurken, Hz. Peygamber'in dokuz eşli olması bahse konu bile olamaz. Müellif, insanların bedenleri ile böyle bir şey muvaffak olamayacaklarını peygamberlerin ruhanî bir kuvvetle bu kadar eşe sahip olduklarını ifade eder ve bunun mucize olduğunu iddia eder. Peygamberler çok evlilik

²²⁶ Kevser Kamil Ali ve Salim Ögüt, "Çok Evlilik" *DİA*, Cilt: 8, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1993, s. 365.

²²⁷ Ali ve Ögüt, a.g.e., s. 366.

²²⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 14b-15a.

²²⁹ *Eski Ahit*, Samuel II, 5/13-16.

²³⁰ *Eski Ahit*, 1. Krallar 11/1; Ezgiler Ezgisi, 6/8.

²³¹ *Eski Ahit*, Yaratılış, 29/20-30.

hususunda insanlar için konulan en fazla dört eşle evlilik şartından müstesna tutulmuşlardır²³².

Müellif, Hristiyanların Hz. Peygamber'in çok eşle evliliği hakkında açtıkları tartışmanın aslında kapalı olduğunu belirtir. Öncelikle Ahzab Suresi'nin 50. ayeti²³³ ile Hz. Peygamber'e çok eşle evlilik hususunda bir sınırlama getirilmemiştir. Öte yandan Hristiyan ve Yahudilerin iman etmiş oldukları Hz. Davud ve Süleyman'ın çok eşle evli olmaları onların ne kadar manasız bir tartışmaya girdiklerini göstermektedir²³⁴.

Müellif, meseleyi ele alan taaddü-i zevcatı ele alan kaynakları da tenkit etmektedir: O'na göre Eski Ahit'te Davut ve Süleyman (as)'ın çok eşlilikleriyle ilgili hükümlerin bulunmasının mümkün olmadığını bunların daha sonra Tevrat'ın tefsirlerinde kayda girdiğini ifade eder²³⁵.

3.3.2.4. Nesih-Mensuh Meselesi

Yürürlükteki bir şer'î hüküm, sonradan gelen bir başka hükümle ortadan kaldırılır. Hüküm askıya alınan ayete “mensuh”, buna sebep olana da “nasih” denir. İslam âlimlerinin büyük bir çoğunluğuna göre sonradan nazil olan bir kutsal kitap bir önceki ilahî kitabın ameli veya muamelata dair bazı hükümlerini iptal edebilir. Bu hikmete uygundur; nitekim böyle de olmuştur. Zira zamanın değişmesiyle beşerin ihtiyaçlarını en iyi şekilde bilen Allah, yeni hükümler ihdas edebilir; öncekilerini ortadan kaldırabilir.²³⁶

Bu anlamda mensuh konusu reddiye türü kitapların ana temalarından biri olmuştur. Azmî Dede, Kur'ân'ın bütün emir ve yasakları ile ibadetler ve muamelata dair birçok konuyu ihtiva eden bir kitap olduğunu belirtir²³⁷. Buna karşın zamanın değişmesiyle insanoğlu da başkalaşmakta, temel ihtiyaçları aynı kalmakla birlikte, bunların karşılanabilirliği

²³² Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 14b-15a.

²³³ “Ey peygamber! Mehirleri verdiğin eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verip de elinin sahip olduğu kadınları, seninle birlikte hicret eden amca kızlarını, hala kızlarını, dayı kızlarını, teyze kızlarını, kendini peygambere mehirsiz olarak bağışlar da peygamber de onunla evlenmek isterse böyle bir mümin kadını -ki sonuncusu diğer müminlere değil, zatına mahsustur - sana helâl kıldık. Müminlere eşleri ve sahip oldukları kadınları hakkında hangi kuralları geçerli kıldığımızı biliyoruz. Sana mahsus olanı güçlük çekmeyesin diye meşrû kıldık. Allah çok bağışlayıcı, pek esirgeyicidir.”

²³⁴ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 15b.

²³⁵ A.g.e., vr. 16a.

²³⁶ Abdülkerim Bingöl, “Neshin Gerçekleşmesinde Etkili Olan Faktörler”, e-Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi (JOSR), Kasım-2016, Cilt:8 Sayı:2 (16), ss. 567-56; Ömer Faruk Atan, “Tarihi Süreç İçerisinde Nesih Teriminin Gelişimi ve Kapsamı, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, Ocak 2018, Cilt: 4 Sayı: 1, ss. 91-95.

²³⁷ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 8a, 9b.

noktasında farklı hususlar ortaya çıkmaktadır. İnsan sürekli değişen bir varlıktır. Aynı şekilde insanın tabiatı da yenilenmektedir. Buna etki eden birçok faktörden söz edilebilir. Dolayısıyla her dönem ve çağda farklı insanların davranış biçimlerine, hâl ve hareketlerine göre “nas” da değişecektir.

Bu anlamda, her çağın peygamberine kendi devrinde ve coğrafyasında orta çıkan problemler istikametinde vahiy gelmektedir. Ancak tebliğ edilen inanç konularında bir değişmeden söz edilemezse de her dönemin yanlış bulunan inançları vahiyle düzeltilmiştir. Dolayısıyla peygamberlere indirilen kitaplar, bir önceki kitabı nesh edebilir veya onun hükümlerini sürdürebilir. Hüseyin Azmî Dede’ye göre İsa (as)’ın Tevrat’ta olan bazı hükümlerin kolaylaştırılmasını istemesi Tevrat’ı iptal istemi anlamına gelmez. Öte yandan bir önceki kitapta bulunan hükümlerin uygulanmaması onları inkâr anlamına da gelmez²³⁸. Kur’ân’da yer alan hükümlerin bir kısmı bile bir süre sonra nesh edilmiştir.

Zamanın değişmesiyle kanunlar da değişmekte başka yasalara ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak bu yapılırken bazı hükümlere dokunulmaz. Bunlar aynen yeni kanunda yer alır. İşte zamanın başkalaşmasıyla Allah’ın indirdiği hükümlerde de farklılıkların ortaya çıkması gayet tabii bir durumdur. Dolayısıyla Kur’ân’da eski kutsal metinlerden hükümlerin yer alması onların hâlen geçerliliklerini devam ettirdiklerine bir delil olamaz²³⁹.

Çağın değişmesiyle birlikte bir zamanda faydalı olan bir diğer zamanda zararlı hâle gelebilir. Dolayısıyla Kur’ân ile Tevrat arasında uzunca bir zaman dilimi olduğundan bahsedilen konularda bir değişim olması da kaçınılmazdır. Çağın gerektirdiği tüm hükümler Kur’ânda var olması sebebiyle artık eski kutsal kitaplara bir ihtiyaç kalmamaktadır. Buna karşın Kur’ân’daki ahkâmın birçoğu Tevrat’la örtüşmektedir. Tevrat’ın bazı hükümlerinin terk edilmesi ise onları inkârdan ziyade zamanın şartlarına göre hükmün değişmesinden ibarettir²⁴⁰.

Hristiyan din adamlarının Kur’ân ile hadisler arasında bazı tenakuzların bulunduğu iddiasına müellif “zamanın değişimi” kaidesiyle cevap vermektedir. Zamanın akışıyla işlerin bazılarında yavaşça süren bir değişimden, bazılarında ise seri bir başkalaşımdan söz edilebilir. Bundan hareketle farklı zamanda ve farklı yerde, birbirinden teferruatta ayrı olan hükümlere ihtiyaç duyulabilmektedir²⁴¹. Kainattaki yenilenme, insanların işlerinde de bir

²³⁸ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 73.

²³⁹ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 17b-18a.

²⁴⁰ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 73.

²⁴¹ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 19a-19b.

dönüşümü beraberinde getirir. Yazar, “İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz...”²⁴² ayetini bu hususu açıklarken delil olarak getirir. Dolayısıyla hükümlerin değişmesiyle bir tenakuzun ortaya çıktığından bahsedilemez²⁴³.

Müellif, “Ümmetimin ihtilâfı rahmettir” hadisi ile “Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'ân'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin...”²⁴⁴ ayeti arasında bir tenakuzdan söz edilemeyeceğini belirtir. Zira buradaki hadiste ihtilafa izin verilmesi hakkın ortaya çıkması içindir. Ancak bununla, ahkâmda ihtilâfın caiz olmadığına vurgu yapılmaktadır. Yani teferruatta bir farklılığa izin vardır²⁴⁵.

Bu çerçevede “Allah'ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur...”²⁴⁶ ayeti ile meselenin nasıl bağdaştırılacağı konusunu ise yazar nasih-mensuh konusuna girerek şu şekilde değerlendirmektedir: Nesh edilen ayetler, aslında bir başka zamanda hükümleri yönüyle tekrar uygulanabilir. Burada bir tehir vardır; bu da ayetlerin hükümlerinin değiştirildiği veya ortadan kaldırıldığı anlamına gelmez. Örneğin, hırsızlıkta elin kesilmesi ve had cezaları lafız bakımından mensuh ayetlerden değildirler. Ancak “elin kesilmesi” zaman içerisinde farklı şekillerde anlaşılması nedeniyle, bunun vahşilik olarak yorumlanması hâlinde “Onların ellerini kesiniz!”²⁴⁷ emrindeki “fe'kta'û /kesiniz” kelimesi “fe'mne'û/men'ediniz”e tefsir edilebilir. Haddin tevil/yorumlama ile düşürülmesi mümkün olmasına binaen uygulamaların başka şekillerde gerçekleşmesine “zamanın değişimi” kaidesinde cevaz verilmektedir²⁴⁸.

Yazarın şartların değişmesiyle hükümlerin bağdaşıp bağdaşmadığına dair bir başka verdiği örnek ise şudur: Ömrün uzunluğu veya kısalığının “Her milletin belli bir eceli vardır. Onların eceli geldi mi, ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.”²⁴⁹ ayetiyle çelişip çelişmediğidir. Müellif cevap verirken gıdalara bağlı olarak ömür uzayabilir veya kısalabilir, der. Ancak bunu da tayin eden Allah'tır. Aynı şekilde insanların boylarının geçmişte uzun olmadığına delil olarak Ad kavminin kullandığı evlerin kapılarını ve tavanlarını gösterir. Müellif kendi zamanındaki evlerin şekliyle bunları kıyas ettiğinde bir fark olmadığını;

²⁴² Âl-i İmrân, 3/140.

²⁴³ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân*, vr. 19b.

²⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/140.

²⁴⁵ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü'l-Edyân*, vr. 19b; a.mlf., *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 76.

²⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/140.

²⁴⁷ Maide, 5/38.

²⁴⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Temyîzü'l-Emreyn*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 61.

²⁴⁹ Araf, 7/34. Konuya ilişkin diğer ayetler: Nahl, 16/61, Müminun 23/43.

ömürlerin uzun olmasını ise geçmişte her bir mevsimin bir yıla karşılık gelmesiyle ilgili olabileceğini belirtir²⁵⁰.

3.3.2.5. *Ehl-i Kitap*

Ehl-i kitap kelime anlamı itibariyle ilâhi bir kitaba bağlı olanlar manasına gelir. Ancak Kur’ân’da ehl-i kitap ile Yahudi ve Hristiyanlar kastedilmiştir. Ehl-i kitap tabiri Kur’ân’da toplam otuz bir defa zikredilmektedir. İki ayette (Nahl-16/43; Enbiya 21/7) ise ehl-i kitap alimlerini kast etmek amacıyla ehl-i zikir denilmiştir. Bununla beraber Hristiyanlar için “Nasârâ”, Yahudiler için de “Yehûd” tabirleri kullanılmıştır²⁵¹.

Azmî Dede ise ehl-i kitabı şu şekilde tarif etmektedir: Diyanette bir kitabın ahkâmına tabi olanlardır. Buna göre hüküm içermeyen bir kitaba bağlı kalanlar ehl-i kitap sayılmazlar. Nitekim o, İncil hükümler içermemesi sebebiyle buna inananları ehl-i kitap saymaz. Ehl-i kitap kavramı daha çok Yahudilere mahsus kılınmıştır. Rum ve Ermenilerin ehl-i kitap kabul edilmesi ise İncil’in yanı sıra Tevrat’a inanmaları hasebiyledir²⁵².

Müslümanlar, İncil ve ondan önce vahiy yoluyla inen kitaplara inanmaktadırlar. Ancak bunlar, sonradan yazılan İnciller değildir. Öte yandan Tevrat oldukça fazla hüküm içermesi sebebiyle Müslümanların buna iman etme bağlanma zorunlulukları yoktur. İncil’de hükümler bulunmaması hasebiyle Hristiyanlar için böyle bir şeyden söz edilebilir. Yazar, sonradan ihdas edilen İncillerde daha çok Hz. İsa’nın nasihatlerine atıf yapılmasını, kaybolan İncil’de de ahkâm olmadığına bir işaret olarak gösterir²⁵³. Öte yandan birer vaka kitabı kabul edilebilecek dört İncil’de de hüküm yoktur. Dolayısıyla bu dört İncil’e bağlananlar “ehl-i kitap” veya “ehl-i diyanet” sayılamazlar²⁵⁴.

Hristiyanların kendilerine davette kullandıkları ayetlerden biri Ankebut Suresi’nde geçen “*Kitap ehli ile mücadele etmeyin*” ayetidir (46. Ayet). Azmî Dede’ye göre burada kitap ehlinin maksat ahkâmı olan bir kitaba tabi olanlardır. İncil’de ahkâm bulunmadığına göre Hristiyanlar da ehl-i kitap olamazlar²⁵⁵.

İslam’a göre ehl-i kitabın kestiği hayvan helaldir. Nitekim Kur’ân’da bu konu hakkında şöyle buyrulmaktadır: “Bugün size temiz ve hoş şeyler helâl kılındı. Kendilerine

²⁵⁰ Hüseyin Azmî Dede, *Tatbîk*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 135.

²⁵¹ Remzi Kaya, “Ehl-i Kitap, *DİA*, Cilt: 10, Diyanet Vakfı Yayınevi, İstanbul 1994, s. 516.

²⁵² Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü’l-Edyân*, vr. 10a.

²⁵³ A.g.e., vr. 10a-b.

²⁵⁴ Hüseyin Azmî Dede, *İsrâbü’l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s.73-74.

²⁵⁵ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü’l-Edyân*, vr. 10a.

kitap verilenlerin yiyecekleri size helâl, sizin yiyecekleriniz de onlara helâldir.”²⁵⁶ Tefsirciler ayette geçen “kendilerine kitap verilenlerin yiyecekleri”nden maksadın daha çok kesilen kurbanlıklar olduğunu bildirmektedirler. Yalnız burada Allah’ın adından başka bir isme kesilenlerin haram olduğu belirtilir²⁵⁷. Bu hususta müellif, buradaki ehl-i kitaptan maksadın Tevrat’a tabi olan Yahudiler ile Tevrat ve İncil’in Allah’ın kelamı olduğunu kabul eden Romalılar ve Ermeniler olduğuna değinir²⁵⁸.

Hüseyin Azmî Dede, Hristiyanların, kendi dinlerinde asıl olan Tevrat’a bağlanmadıkça ve Yahudiler gibi bununla amel etmedikçe bir din oldukları hususunda iddiada bulunamayacaklarını belirtir²⁵⁹.

Müellif, öteki dinlerle sağlıklı bir ilişki kurulması hususuna öncelikle diğer dinlerin neler olduğunu açıklamakla başlar. Bu bağlamda, Hristiyanlık ile Musevilik arasındaki farkların çok az olduğunu belirtir. Dinleri için gerekli olan ahkâm İncil’de olmadığından Hristiyan alimler, Tervrat’tan faydalanmaktadırlar. Onların dinlerini böyle tamamlama yoluna gidip Tevrat’tan yararlanmaları aslında gerçek manada Hristiyanlıktan uzaklaşmaktır²⁶⁰.

Hüseyin Azmî Dede, diğer dinlerle münakaşa halinde Hz. Peygamber’in “*İnsanlar ‘Allah’tan başka ilah yoktur’ deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Böyle yaptıkları takdirde, benden mallarını ve kanlarını korumuş olurlar*” hadisini anarak insanların Allah’ı tanımaları halinde malları ve canları bakımından emniyette olacaklarını vurgulamaktadır. Hristiyan davetçiler bu hadisi şerifle “*Dinde zorlama yoktur...*”²⁶¹ ayeti arasında bir çelişki görmektedirler. Müellif buna şöyle cevap vermektedir: Hadisteki “kıtal” kelimesi mufaale babındadır, dolayısıyla bir ortaklık/müşareket halinde böyle bir cıdalden söz edilebilir. Peygamberlerin davetine muhatap olanlar savaşa kalkışmadıkça onlarla mücadeleye girişilmez. Böyle yapılmadığı takdirde ayetle hadis arasında bir tezatlık ortaya çıkar²⁶². Nitekim bazı peygamberlerin davetleri karşında kendi kavimleri tarafından öldürüldükleri bilinmektedir²⁶³.

²⁵⁶ Mâide, 5/5.

²⁵⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, Azim Dağıtım, Cilt: 3, s. 165-166.

²⁵⁸ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü’l-Edyân*, vr. 10a.

²⁵⁹ Ag.e., vr. 20a.

²⁶⁰ Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü’l-Edyân*, vr. 12a.

²⁶¹ Bakara, 2/256.

²⁶² Hüseyin Azmî Dede, *Mîzânü’l-Edyân*, vr. 18b-19a.

²⁶³ “Peygamberleri haksız yere öldürenler...”, Âl-i İmrân 3/21.

Hız. Peygamber, kendisiyle savaşılmaması hâlinde savaşa teşebbüs etmektedir. Nitekim Hız. Peygamber'in Medine'den Yahudileri çıkartması ve daha sonra onlarla Hayber'de çarpışması belli sebepler etrafında vuku bulmuştur. Dolayısıyla eski dinlerinde kalanlar devletin kanunlarına uyarak "raiyyet" olmayı kabul edip kendi dinlerini yaşayabilmekte; mallarını ve canlarını emniyete almaktadırlar. Artık onlar İslam devletinin garantisi altındadır²⁶⁴.

Müellif, "Sizin dininiz size, benimki de bana"²⁶⁵ ayetinin hükmünün mensuh olduğunu belirtir. Ancak bunun mashafta kalması gizli bir hikmet içindir. Bu ayetle diğer din mensuplarına da eşit bir şekilde hareket edilmesi öğütlenmiş olabilir. Misafir hangi dinde olursa olsun ona ihtiram ve saygı gösterilmesi gerekir. Buna delil olarak da "Büyüklerinize ayağa kalkınız" hadisini nakleder²⁶⁶.

Ehl-i kitapla, İslam arasında yaşanan bir diğer tartışma konusu cizyedir. Hristiyan din adamları, bunun bir hakaret olduğunu ve ehl-i kitabı alçaltmak için uygulanan bir metot olduğunu ileri sürmektedirler. Buna karşın müellif, cizye vermenin zilleti kabul olduğunu açıklarken bu hükmün artık bir manasının kalmadığını bildirir²⁶⁷. Nitekim cizye Islahat Fermanı ile kaldırılmıştır (1856).

3.3.2.6. Hız. İsa'nın Rablığı ve Ref'i Meselesi

Hristiyan inancına göre Hız. İsa Allah'ın oğlu ve Rab'tır. İncillerde İsa için Allah'ın oğlu denilmektedir. Allah, İsa'da bedenleşmiştir. İsa'ya tapanlar Allah'a ibadet etmiş gibi olurlar. Çünkü ikisi de aynı özdedir. İsa hem beşer hem ilahtır; iki vasfı da kendisinde toplamıştır. Sözü edilen bu inançların 325 İznik konsilinden sonra benimsendiği bilinmektedir. Burada Allah'ın oğlu Rab İsa, yerdeki ve gökteki faaliyetlerin de yaratıcısı kabul edilmiştir.²⁶⁸ Rahmetullah el-Hindî, Hristiyanlara yazmış olduğu reddiyelerde Allah'ın zat ve sıfat bakımından tek olduğunu ortaya koymuştur. O, Hız. İsa'yı gerçek İncildeki konumuna oturtmuş; Hristiyanların İsa'nın zatı hakkındaki çelişkilerini kendi eserlerinden hareketle açıklamıştır.²⁶⁹

²⁶⁴ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 19a.

²⁶⁵ Kâfirun, 109/6.

²⁶⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Temyizü'l-Emreyn*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 58.

²⁶⁷ A.g.e., vr. 20b.

²⁶⁸ Remzi Kaya, "İnciller ve Kur'ânda Hız. İsa'nın İnsan ve Peygamber Oluşu", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2009, s. 39.

²⁶⁹ İbrahim Kaplan, Ömer Sadıker, "Rahmetullah el-Hindî'nin Teslis Eleştirisi", *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2018, s. 632.

Dört İncil’de Hz. İsa’nın varlığı hususunda zıtlıklar açıktır. Azmî Dede’ye göre, bunlardan birisi Hz. İsa’nın “Allah’ın oğlu” olup olmadığı hususudur. Kitapların birinde Yusuf oğlu İsa denilerek onun bir beşerden dünyaya geldiği belirtilmektedir. Yusuf-ı Neccar, Hz. Zekeriya’nın Hz. Meryem’e tayin ettiği bir hizmetçidir. O, oruç için camiye kapandığı sırada bu kişi Hz. Meryem’in temel ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Dolayısıyla burada Hz. Meryem’in bu şahıstan hamile kaldığı iddia edilmektedir ki bu Hz. İsa’ya yapılmış bir iftira olmaktadır²⁷⁰.

Matta’da ise Hz. İsa’nın doğumu şu şekilde anlatılır: Meryem, Davut oğlu Yusuf ile nişanlıdır. Ancak ikisi birlikte olmadan Hz. Meryem’in İsa’ya Kutsal Ruh’tan hamile kaldığı anlaşılır. Bunun üzerine Meryem, Yusuf’u utandırmamak için ondan ayrılmak ister. Bunun üzerine Yusuf’un rüyasına giren bir melek ona, “*Meryem’i kendine eş almaktan korkma çünkü onun rahmindeki Kutsal Ruh’tandır. Bir oğul doğuracak adını İsa koyacaksın*”, der. Yusuf bunun üzerine Meryem’i eş olarak yanına alır ancak ona dokunmaz, çocuğa da İsa adını verir²⁷¹. Burada İsa’nın Kutsal Ruh’tan olduğu ifade edilmektedir.

Luka’da Hz. İsa’nın görevine başladığı zaman otuz yaşlarında ve Yusuf’un oğlu olarak bilindiği belirtilmektedir²⁷². Aynı şekilde Yuhanna’da Hz. İsa’ya Yusuf’un oğlu denilmektedir²⁷³.

Apokrif kitaplarda Yusuf-ı Neccar hakkında farklı bilgiler mevcuttur. Evangile de l’enfance du Pseudo-Matthieu ve Protevangile de Jacques’a göre Yusuf marangozdur ve oğlu Yakup ile birlikte yaşamaktadır. Meryem’in bakire olarak mescitte kendisini Allah’a adamasını uygun bulmayarak, kendisini himaye edecek birisinin gerekli olduğuna karar verir. On iki Yehuda kabilesi arasında kura çekilir ve bu kura Yehuda kabilesinden Yusuf’a çıkar. Yusuf bu duruma başlangıçta karşı çıkar ancak ilahî bir işaretle Meryem’i evine götürür. Altı, dokuz yahut iki sene sonra döndüğünde Hz. Meryem’i hamile görür ve öfkelenir. Bunun üzerine yukarıda Matta’da anlatılan şekilde hadise gelişir²⁷⁴.

²⁷⁰ Hüseyin Azmî Dede, *İşrâbü’l-Merâm*, (Haz. Safî Arpaguş), s. 76.

²⁷¹ Matta, 1/18-25.

²⁷² Luka, 4/23, 23/22.

²⁷³ Yuhanna, 1/50,55; 6/45, 19/42.

²⁷⁴ Bu zat hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mahmut Aydın, “Yusuf en-Neccar”, *DİA*, Cilt: 44, Diyanet Vakfı Yayını, İstanbul 2013, ss. 20-22.

Hız. İsa'nın göğre yükseltilmesiyle ilgili Kur'an'da bazı ayetler bulunmaktadır.²⁷⁵ Müfessirlerin çoğunluğu Hız. İsa'nın ruhunun cesediyle beraber göğre yükseltildiğidir.²⁷⁶ Bu anlamda Azmî Dede, Hız. İsa'nın nasıl göğre çıkartıldığı konusuna temas eder. Tefsirlerden hareketle bu konuda iki görüşün olduğunu ileri sürer: Birinci görüş İsa'nın asılmadan önce ruhunun kabzedildiği daha sonra semaya yükseltildiğidir. Yükseltilmesinden ne kadar önce ruhunun alındığıyla ilgili üç saat ve üç gün görüşü vardır. Buna karşın ikinci görüş ise Rebi bin Enes'e göre, semaya yükseldiği esnada ölüm gerçekleşmiştir. Azmî Dede, Matta'ya²⁷⁷ atıfta bulunarak Hız. İsa'nın asılmasından dokuz saat sonra vefat ettiğini belirtir. O, Hız. İsa'nın semaya çıkışını ancak ehl-i keşfin anlayabileceğini belirtir. Onun yeryüzüne tekrar inişinin ise manen gerçekleşeceğini belirtir: Onun gelişyle doğru yolda seyir edenlerin (seyr-ü sülûk) kalplerinden vesvese ve kuruntu giderilecektir²⁷⁸.

3.3.2.7. Kitab-ı Mukaddesin Tahrifi

Kur'an'da Tevrat ve İncil'in zikredildiği yerlerde "tahrif" ifadesi yoktur. Buna karşın kelimelerin yerlerin değiştirildiğinden bahsedilmektedir. Ayetleri inceleyen dilbilimciler Kur'an'daki ifadelerden lafızdan ziyade daha çok değiştirilenin mana olduğunu söylerler. Yahudiler kasıtlı bir şekilde kendi kitaplarını yanlış yorumlamışlardır. Bazı İslam âlimleri ise Tevrat'tan Hız. Peygamber'i tebşir eden ibarelerin çıkarılması ve "recm" yerine "had" tabirinin kullanılmasını dinde tahrifat yaptıklarını gösterdiğini iddia etmektedirler.²⁷⁹

Buna karşın Hristiyanlık propagandası yapan rahipler, *El-Burhânü'l-Celîl fî Sihhati'l-İncil*'de, nefse ağır gelen işlerden biri olan recm ayetinin tahrif edilmemesini Tevrat'ın bozulmadığına delil olarak göstermektedirler. Bu iddia müellif tarafından şu şekilde cevaplandırılır: Bu sözü ancak Yahudiler iddia edebilir. Hristiyan alimlerin gerek amel ve gerekse muamelâtta Tevrat'a tabi olmadıkları sürece böyle iddiada bulunmaya hakları yoktur. Amelî uygulamalarda Yahudiliğe tabi olmadıkları sürece Hristiyanlığın kâmilliğinden bahsedemezler²⁸⁰.

²⁷⁵ Al-i İmran, 3/55; Nisa, 4/157-158.

²⁷⁶ İshak Yazıcı, "Kur'an'a Göre Hız. İsa'nın Ref'i ve İlgili Ayetlerin Yorumlarının Tahlili", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 20 , Sayı: 20-21 , Ocak 2005 , s. 84 vd.

²⁷⁷ Matta, 27/50-54. Yuhanna'ya göre Hız. İsa çarmıha gerilmeden önce vefat etmiştir. "Bunun üzerine askerler gidip birinci adamın, sonra da İsa'yla birlikte çarmıha gerilen öteki adamın bacıklarını kırdılar. İsa'ya gelince O'nun ölmüş olduğunu gördüler. Bu yüzden bacıklarını kırmadılar." Yuhanna, 19/32-33.

²⁷⁸ Hüseyin Azmî Dede, *İsrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), ss. 86-87.

²⁷⁹ Nurettin Çiftçi, Kur'an'ın Diğer İlahî Kitaplara Bakışı (Tasdik ve Nesih Bağlamında), *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*, Vol: 4, Issue: 13, October 2018, s. 1243-1245.

²⁸⁰ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 12a-12b.

Azmî Dede, Tevrat'ın tahrif edildiğine muhtemel delil olarak “zebihullah” olan İsmail (as)'ın isminin İshak'a çevrilmesini gösterir. O, Yahudilerin, Hz. Peygamber, İsmail'in soyundan çıkacağı için onu tasdikten kaçınmak amacıyla böyle yapmış olabileceklerini belirtir²⁸¹. Yazar her ne kadar İslam alimleri arasında da her iki görüşün var olduğunu ileri sürse de kendisi zebihullah'ın Hz. İsmail olduğunu söyler. Alimler arasındaki bu farklı düşünce bir keşfe dayanmamaktadır. Mekke'ye Hz. İbrahim, İsmail'in annesi Hacer için gelmiştir. Oğlunu Allah'a kurban etme rüyasını da bu vadide görmüştür²⁸².

İslam alimleri arasında zebihullahın Hz. İshak olabileceği görüşü ise şu hadise dayandırılmaktadır. “*Ben iki kurbanlığın oğluyum*”²⁸³. İki kurbandan biri Hz. İsmail diğeri ise Hz. Peygamber'in babası Abdullah'tır. Hüseyin Azmî Dede, Kur'an'da olayın anlatıldığını belirterek bu kişinin Hz. İsmail olduğunu belirtir: “*İbrahim ona, ‘Yavrum, ben rüyamda seni boğazladığımı gördüm. Düşün bakalım, ne dersin?’ dedi. O da, ‘Babacığım, emrolunduğun şeyi yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın’ dedi*”²⁸⁴ Bir başka ayette İsmail'in sözünde durduğu dile getirilerek kurban seçilen kişinin Hz. İsmail olduğuna vurgu yapılır: “*Kitap'ta İsmail'i de an. Şüphesiz o sözünde duran bir kimse idi.*”²⁸⁵ Dolayısıyla Yahudilerin iddia ettiği gibi Zebihullah Hz. İshak değil, Hz. İsmail'dir.

Yazar, “Zebihullah” kavramının Hz. İshak'ı gösterdiğine dair sahabeden on üç zat, İmam-ı Malik ve İbn Arabî'nin varlığına ise şöyle der: Hristiyanlar, dindaş olarak Musevileri kabul etmedikleri sürece Tevrat'a dayanarak böyle bir iddiada bulunamazlar²⁸⁶. Sadece Hz. Peygamber'i tasdikten kaçınmak için kinle Hristiyanlar, İshak'ı İsmail'e tercih etmelerine farklı bir gerekçe yüklemektedirler. Bu bağlamda, Hz. İshak'ın nikâhlı bir kadından Hz. İsmail'in ise bir cariye'den dünyaya geldiğini ileri sürerler. Azmî Dede, hangi kadından doğarsa doğsun çocuğun şerefi babasına dayandırılır, der. Nitekim bir babanın vefatında Müslim ve Gayr-ı Müslim iki çocuğu olsa, ikisi de mirastan eşit pay alır. Dolayısıyla İshak (as)'ın hiçbir surette kardeşinden üstün olma hakkı yoktur.

Dört İncil'de Hz. İsa'nın lisânından, kendisinin Tevrat'ın hükümlerini uygulamak için geldiğini bildirmektedir. Aynı şekilde Kur'an'da Saf Suresi 6. ayetinde “*Hani, Meryem oğlu İsa, ‘Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı*

²⁸¹ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 12b; a.mlf., *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 77.

²⁸² Azmî Dede, *İşrâbü'l-Merâm*, (Haz. Safi Arpaguş), s. 77.

²⁸³ El-Aclûnî, İsmail bin Muhammed, *Keşfu'l-Hafâ*, Cilt: 1, Beyrut 1988, Hadis no: 606.

²⁸⁴ Sâffât, 37/102.

²⁸⁵ Meryem, 19/54.

²⁸⁶ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 13b-14a.

doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim' demişti." buyurulmaktadır. Dolayısıyla Hz. İsa kendinden önce Hz. Musa'yı doğrulayıcı kendinden sonra gelen Hz. Peygamber'i müjdeleyicidir²⁸⁷.

Kur'ân'a göre²⁸⁸, Hz. Peygamber'e vahiy geldiği dönemde Yahudiler ve Hristiyanlar Tevrat ve İncil'e tabi değillerdi. Bu ayetten tahrif edilmemiş olan İncil'in veya Tevrat'ın var olduğu sonucuna ulaşılabilir²⁸⁹. Hüseyin Azmî bu bilindiği hâlde Yahudi ve Hristiyanların kendilerini Hz. İbrahim'e dayandırmalarını tarihi gerçeklerle bağdaştırmaz. Zira Hz. İbrahim zamanında henüz Yahudilik ve Hristiyanlık teşekkül etmemişti. Bunu Âl-i İmran Suresi 67. ayetle destekler²⁹⁰: *"İbrahim ne Yahudi idi ne de Hristiyan. Fakat o, hanîf (Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi."*

Hüseyin Azmî Efendi, Yahudiliğin Yakup (as) Yehuda soyuna dayandığını belirtir. Diğer kavimlerden bunlara katılanlara da Yehudî denilmiştir. Hz. İbrahim zamanına gelindiğinde Yehûda soyuna bağlı olanların dışında diğer Yahudîlerin Hz. İbrahim'le bir ilgisi bulunmamaktadır. Aynı şekilde Hristiyanların da Hz. İbrahim'le bir alâkası yoktur²⁹¹.

Müellife göre İslam dini nasıl Kur'ân ve hadisten oluşuyorsa Yahudilik dininin esasları da Tevrat ile Hz. Musa'nın sözlerini içeren Talmut'a dayanmaktadır. Hristiyan davetçiler Müslümanları hem Tevrat hem İncil'e tabi olmaya davet etmişler, Tevrat'ı anarak araya İncil'i sokmaya çalışmışlardır. Hristiyanların eski semavî kitapları nazara vermek için Kur'an'ın ayetlerini anmaları abestir²⁹².

²⁸⁷ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 16a-16b.

²⁸⁸ "De ki: 'Ey Kitap ehli! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni (Kur'an'ı) uygulamadıkça hiçbir şey üzere değilsiniz" Maide, 5/68.

²⁸⁹ Hüseyin Azmî Dede, *Mizânü'l-Edyân*, vr. 16b.

²⁹⁰ A.g.e., vr. 16b.

²⁹¹ A.g.e., vr. 17a.

²⁹² A.g.e., vr. 18b.

SONUÇ

Tarihsel ve kültürel arka plan olarak şu hususlar yeniden ifade edilebilir: Osmanlı Devleti geniş bir coğrafyada hüküm süren, içerisinde birçok farklı kimliği barındıran bir milletler topluluğudur. Birçok farklı dine ve dinî anlayışa sahip “millet”ler bu topluluğun özelliklerindendir. Asırlarca bu coğrafyada her bir millet kendisine yaşam alanı bulmuş; hatta kendini diğer bölgelere veya daha önce tâbi olduğu devletlere göre daha özgür hissetmişlerdir. Osmanlı’yı büyük bir güç haline dönüştüren de—öyle görünüyor ki—hürriyeti ve hoşgörüyü kucaklayan bir adalet tasavvuruna sahip olmasıdır. Bu algı Endülüs’te zulme uğrayan Yahudiler’i Osmanlı’ya sığınmaya iten temel bir unsurdur.

Sanayi Devrimi (1776) ve Fransız İhtilali (1789) Osmanlı’yı birçok noktadan etkilemiştir. O zamana kadar çeşitli etnik yapılar ve kimlikler genel olarak sorunsuz bir şekilde bu topraklar üzerinde yaşarken, bu tarihten itibaren başka devletlerin de kışkırtmasıyla harekete geçmişler, isyanlara başlamışlardır. Osmanlı çıkan isyanları askerî tedbirlerle durdurmak istemişse de dış devletlerin müdahalesi yüzünden çoğu kez bunda pek başarılı olamamıştır. Nitekim tebea konumundaki etnik toplulukların bağımsızlık süreçleri arka arkaya gelmeye başlamıştır. Osmanlı Devleti, sosyo-politik ve idarî problemlerin üstesinden gelebilmek için uyguladığı sert tedbirlerin etkisizliği karşısında, Tanzimat (1839) ve Islahat Fermanı (1856) gibi idarî ve politik hamleler yapmış olsa da adım adım süren çöküşü durduramamış; ancak geciktirebilmiştir.

Bu hâdiseler cereyan ederken Osmanlı aydınları ve devlet adamları devletin bekası adına birçok öneri getirmişlerdir. İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük gibi bir takım fikrî akımlar ileri sürmüşlerdir. Öte yandan Batı karşısında bazı aydınlar aşağılık psikolojisine girerek taklit düşüncesiyle kimlik bunalımına girmiştir. Birbirini takip eden üç yenilikçi Osmanlı padişahı; III. Selim, II. Mahmut ve I. Abdülmecit devletin kurumlarını ve yapısını yenilerken, o devre kadarki Osmanlı hanedanının yaşam biçimini de büyük oranda değiştirmişlerdir. Nitekim Topkapı’dan çıkılmış, birçok farklı saray ve köşk ikâmetgâh olarak kullanılmıştır.

Islahat hareketleri en çok askerlik alanında kendini göstermiştir. Yıllarca kıtalar dolaşan; ama artık pek çok açıdan çağa adapte olamayan Yeniçeri Ocağı tasfiye edilmiş; yerine kurulan ordu ise istenen muzafferiyete ulaşamamanın yanı sıra siyasete karışmış ve devlet yönetimine müdahalelerde bulunmuştur. Devletin zirvesinde cereyan eden bu

değişimler toplumda da bir dönüşümü beraberinde getirmiştir. Sosyal hayatın merkezinde bulunan tarikatlardan Bektaşilik etkisini yitirmiş; Mevlevîlik ve Nakşîbendiliğinin Hâlidîye kolu ön plana çıkmıştır.

Bu çalkantılı dönemde yaşayan Hüseyin Azmî Dede, birçok hâdisenin bizzat tanığı olmuştur. İyi bir tahsil hayatı sürdürürken, babasının vefatıyla dokuz yaşında Gelibolu Mevlevîhanesi'ne postnişin olmuştur. Merkezî hükümetten almayı başardığı ekonomik imtiyazlarla tekkenin maddi finansmanını sağlamıştır. Postnişinlik vazifesiyle beraber kendisini farklı ilim dallarında yetiştirebilmiştir.

Sultan Mahmut ve Abdülmecit ile iyi bir diyalog içerisinde bulunmuş onları dergâhında ağırlamıştır. Gelibolu Mevlevîhanesi'nde birçok kez tamirat yaptırmış; fizikî alan bakımından tekkeyi genişletmiş ve bir “âsitâne”ye dönüştürmüştür. Kardeşi Hüsameddin Efendi ile yaşadığı bir takım aile içi sorunlar sebebiyle Kahire'ye taşınmıştır. Kahire yönetiminden büyük bir destek gören Hüseyin Azmî Dede, 1895'te vefatına dek buradaki Mevlevîhanenin postnişini olmuştur..

İlim ve metodoloji açısından Hüseyin Azmî Dede hakkında ana hatlarıyla şu hususların altı çizilebilir: Kendisini farklı ilim dallarında yetiştirmiş bir alim ve mutasavvıf olan Hüseyin Azmî Dede, Tefsir, Hadis, Dinler Tarihi ve Tasavvuf gibi birçok ilim dalını ilgilendiren alanlarda eserler (mevcut bilgilere göre onbeş adet) ve görüşler ortaya koymuştur.

Metodik düşünce ve perspektif olarak Mevlânâ'nın usulünü model alan Hüseyin Azmî Dede eserlerindeakıl-vahiy bütünlüğünü merkeze alarak, nakillere rasyonel açıklamalar getirmeye çalışır.. Aklın yetersiz kaldığı yerlerde konuyu, keşfin / kalbin alanına bırakır. Bu noktada epistemolojik doğruluk için ontolojik bağlılığı gereklilik olarak konumlandırır. Gaybî bilgiyi anlama ve şüpheden arınma, ona göre, ancak kalp ehline intisapla mümkün olabilecektir.

Devir; hukukî ve sosyal açılardan gayri Müslimlere açılımın özellikle hâricî unsurların da desteğiyle bir şekilde dayatıldığı bir dönemdir. Böylesi bir tarihsel bağlamda Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında dinî ve teolojik münazaralar gerçekleşmektedir. Hüseyin Azmî Dede de İslam alimleri ile Hristiyanlar arasında gerçekleşen münazarayı ve bunun konularını ihtiva eden *Mizânü'l-Edyân* adlı eseri kaleme almıştır. Bu eserde, Hristiyanlar tarafından İslam'a reddiye olarak yazılan *Abdülmesih, Şehâdetü'l-Kurân* ve *el-Burhânü'l-Celîl* gibi eserlere cevap verilmektedir

Başta Yahudi ve Hristiyan zümrelere karşı olmak üzere, İslam tarihinde 9. yüzyıldan itibaren birtakım reddiyeler yazılmıştır. Hristiyanlığa karşı yazılan reddiyelerin genel çerçevesi daha çok Kristoloji ve nübüvvet konuları (Hz. İsa'nın rablığı, göğe yükseltilmesi, gelecek son peygamberin müjdesi, vb.leri), kutsal kitap tasavvurları (Kitâb-ı Mukaddes'in tahrifi, nâsih-mensûh, vd.leri) gibi konular değerlendirilmiştir.

Azmî Dede, eserinde Hristiyan ve Müslüman bilginler arasındaki tartışmanın metotlarını, prensiplerini, şartlarını ve boyutlarını ele alır. Ona göre, ön koşul olarak tarafların hakkı, doğruyu bulma hedeflerinin olması gerekir. Bunun için ön yargılardan uzaklaşılmalı ve taassup düşüncesinden sıyrılmalıdır. Bununla birlikte bazı hususlarda doğruyu bulma hedefine erişilemeyeceğini ileri sürer. Zira halkın sövgüsünden korkan veya milliyetçilik hislerini taşıyanların münazarada kaybettiklerinde böylesi bir durumu zor hazmedebileceklerini belirtir.

Mîzânü'l-Edyân'da dinlerin genel bir tasnifi yapıldıktan sonra Ehl-i Kitabın kimler olduğu üzerinde durulur. Hristiyanların mezhepsel farklılıklarına dikkat çekilir. Meselâ; Ortodoks Mısır Kiptilerinin bazı uygulamalarının, Roma Katolik Kilisesi mensupları tarafından neden sürdürülmediği üzerinde durur. Müellifin temel tezlerinden birisi İncil'in bir nasihat ve ahlak kitabı olduğu; dolayısıyla hukukî hükümler ihtiva etmediğidir. Bu yüzden de Hristiyanların şariatlarını, hükümler ihtiva eden Tevrat'tan tamamlamaları yoluna gitmeleri gerektiğini salık verir. Buna bağlı olarak da müellif, Hristiyanların öncelikle “hangi dinden olduklarını” açıklamalarını bekler.

Müellife göre, Hristiyanlar aralarındaki itikadî / teolojik ayrılıklarını çözdükten sonra Müslümanlara eleştiri getirebileceklerini öne sürer. Ona göre, Müslüman müctehitler arasındaki ayrılıklar itikadî olmayıp, amelî ayrılıklar bazında kaldığını iddia eder. Bu tür ayrışmaların sebebinin de zamanın değişmesi gerçeğine dayandığını öne sürer.

Mîzânü'l-Edyân'da “çapraz referans” metodu kullanan müellif, diğer eserlerindeki Dinler Târîhi ile ilgili konulara göndermeler de yapar. Metodik olarak yer yer bir tür hermenötik usule başvurur. Ayetler ile hadislerin bazılarındaki tenakuz gibi görünen hususları yeniden yorumlar. Söz gelimi; Allah'ın sıfatlarından irade ve meşiet arasındaki farkların altını çizer. “Kıdem” sıfatının insana bakan yönünü “vahdet-i vücûd” görüşü ile yorumlar.

Müellifin münazaralar ekseninde şekillenen Dinler Târîhi ile ilgili görüşlerinin ana çerçevesi de başlıklar halinde şöyledir:

Peygamberlik Tasavvuru: Hz. İsa yeni şariat sahibi bir peygamber değildir. Tevrat'taki hükümlerin uygulayıcısı ve Hz. Musa ile kendi dönemi arasında ortaya çıkan bozuklukları ortadan kaldırandır. Hz. İsa'nın rablığı konusunda dört İncil'de tutarsızlıklar bulunduğunu ifade eder. Öyle ki; bir taraftan Hz. İsa'ya "Yusuf'un oğlu" denirken, diğer taraftan da "Kutsal Ruh'tan dünyaya gelme" denilmektedir. Konuyu tutarsızlıkları da analiz ederek, Kur'an ekseninde ret eder.

Eserinde Hz. İsa'nın göğe yükselmesi ile ilgili hususları da ele alır. Bu hususta İncil yazarları arasındaki uyuşmazlıklara dikkat çeker. Bunların birlikte bu konu, ona göre, ancak Ehl-i Keşf tarafından tam olarak anlaşılabilir. Öte yandan Hz. İsa'nın tekrar yeryüzüne inışı ise "manen" olacaktır. Onun dönüşüyle birlikte kalplerde bulunan vesvese ve kuruntuların izale olacağını iddia eder.

Son peygambere dair hem Tevrat'ta, hem de İncil'de bazı işaretlerin bulunduğunu ifade eder. Bu işaretlerin Yahudiler ve Hristiyanlar tarafından art niyetlerinden dolayı değiştirildiğinden bahseder. Hz. Peygamber (AS)'in müjdeliğinin öncüllerinden olan *zebîhullah* ("Allah'ın kurbanı") konusunda bu devreye girer ve "kurban" İsmail değil, İshal olarak değiştirilir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in "emin" sıfatı İncil'de geçmekte olup, Hristiyanlarca gerçeğe aykırı bir şekilde farklı bağlam ve anlamda yorumlanmıştır.

Kutsal Kitap Tasavvuru: Tevrat'ın birtakım sözleri lafzen değil de mana bakımından değiştirilmiştir. Ona göre, Hz. Peygamber devrinde Yahudiler, otantik Tevrat'a sahiptirler. Tevrat'ın esasıyla bağdaşmayan hususlar sonradan tefsirler aracılığıyla kitaba girmiştir.

Gerçek İncil kayıp olduğundan tahrife maruz kalmıştır. Sonradan yazılan dört İncil kutsal kitap değil, yazarlarının kaleme aldıkları tarih kitabı ve günlük mahiyetindeki eserlerdir.

Eserde ayrıca nâsih-mensûh konuları da ana hatlarıyla ele alınmaktadır.

İnsan ve Aile Tasavvuru: Münazara konularından birisi de "çok eşlilik" (*taaddüt-i zevcât*) konusudur.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki değişimin temel parametrelerini açıklandıktan sonra, bunların oluşturduğu din, vicdan ve ifade hürriyeti atmosferinde ortaya çıkan dinî tartışmalara bir mutasavvıfın verdiği cevaplar ele alınmıştır. Yapılan bu çalışmanın alandaki bundan sonraki çalışmaları mütevazı bir "deniz feneri" olması umut edilmektedir.

Bu meyanda aşağıdaki çalışmalarla konu daha da bütüncül bir perspektife kavuşturulabilir: Tanzimat Devri'nde Osmanlı Müslüman âlimleri ile Hristiyan din adamları ve misyonerler arasında benzer hangi tartışmaların yapıldığı tespit edilebilir. Konuya ilişkin yazılan reddiye türü kitaplar incelendikten sonra, bunlarla önceki devirlerde yazılanlar arasında içerik karşılaştırılması yapılabilir. Böylece yüzyıllar içerisinde Hristiyanlarla Müslümanlar arasındaki münazaralarda bahsedilen konularda nasıl bir evrilmenin yaşandığı ortaya çıkarılabilir. Transkripteleri yapılan Hüseyin Azmî Dede'nin eserleri teosofik Sufizm ile din bilimleri aksında bir mukayese metodu ile analiz ve sentezinden yeni bir çerçeve inşa edilebilir.

KAYNAKÇA

- el-Aclûnî, İsmail bin Muhammed (1988). *Keşfü'l-Hafâ*, c.1, Beyrut.
- Akay, Nimetullah (2015). “Osmanlı Sultanı II. Mahmud Döneminde Mevlevîlik”. *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(33), 83-105.
- Ali, Kevser Kamil; Ögüt, Salim (1993). “Çok Evlilik.” *DİA*, 8, İstanbul, 365-369.
- Akgündüz, Murat (2007). “Mevlevîlik ve Osmanlı Padişahları.”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 18, 37-44.
- Arpaguş, Safi (2014). *Hüseyin Azmî Dede*. İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Arpaguş, Safi (2006). “Hüseyin Azmî Dede ve Beyânü'l-Makāsıd Adlı Risâlesi”. *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 31(2), 67-100.
- Atan, Ömer Faruk (2018). “Tarihi Süreç İçerisinde Nesih Teriminin Gelişimi ve Kapsamı”, *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi*, 4(1), 90-113.
- Aydın, Mehmet (2001). “İzharü'l-Hakk”. *DİA*, 23, İstanbul, 507-509.
- Aydın, Mahmut (2013). “Yusuf en-Neccar”. *DİA*, 44, İstanbul, 20-22.
- Aytekin, Arif (2017). “Delailü'n-Nübüvve'ye Konu Teşkil Eden İki Sahabi”, *Düzce İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 27-40.
- Berkes, Niyazi (2003). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. (Haz. Ahmet Kuyaş), Bas. 4, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Beydilli, Kemal (2007). “Nizam-ı Cedit,” *DİA*, 33, İstanbul, 175-178.
- Beydilli, Kemal (2006). “Mühendishane-i Bahrî-i Hümayun”, *DİA*, 31, İstanbul, 516-518.
- Beydilli, Kemal (2006). “Mühendishane-i Berrî-i Hümayun”, *DİA*, 31, İstanbul, 514-516.
- Bingöl, Abdülkerim (2016). “Neshin Gerçekleşmesinde Etkili Olan Faktörler”, *e-Şarkiyat İlmî Araştırmalar Dergisi (JOSR)*, 8(2), 565-583.
- Birişik, Abdülhamit (2007). “Rahmetullah el-Hindî. *DİA*, 34, İstanbul, 419-421.
- Buzpınar, Ş. Tufan (2003). “Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl)”. *İslam Araştırmaları Dergisi*, 10, 107-120.

- Bursalı Mehmet Tahir (ts.), *Osmanlı Müellifleri*. (Haz. A. Fikri Yavuz-İsmail Özen) c.1, İstanbul: Meral Yayınevi.
- Çağrı, Mustafa; Hökelekli, Hayati (2000). “İrade”. *DİA*, 22, İstanbul, 380-384.
- Çağrı, Mustafa (2010). “Şevk. *DİA*, 39, İstanbul, 20-22.
- Çiftçi, Nurettin (2018). “Kur’ân’ın Diğer İlahî Kitaplara Bakışı (Tasdik ve Nesih Bağlamında)”, *Atlas International Refereed Journal on Social Sciences*, 4(13), October 2018, 1242-1261.
- Emiroğlu Bayır; Atiye-Uyanık, Necmi (2017). “19. Yy. Osmanlı Devleti’nde Modernleşme Bağlamında Din Eğitimi”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, IV(XIII), 491-507.
- Ergun, Sadettin Nüzhet (1943). *Türk Musikisi Antolojisi*. İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası.
- Ergun, Sadettin Nüzhet (1945). *Türk Şairleri*, 1-2. İstanbul:Bozkurt Matbaası.
- Fatin Davud (ts.). *Hatimetü’l-Eş’âr (Fatin Tezkiresi)*. (Haz. Ömer Çiftçi), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayını.
- Finkel, Caroline (2007). *Rüyadan İmparatorluğa Osmanlı*. (Çev. Zülal Kılıç), İstanbul: Timaş Yayınları.
- Günay, Ünver; Ecer, A. Vehbi (1999). *Toplumsal Değişme, Tasavvuf ve Tarikatlar*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Gölpınarlı, Abdülbaki (1983). *Mevlânâ’dan Sonra Mevlevîlik*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevi.
- Harman, Ömer Faruk (1993). “el-Cevâbü’l-Fesih”. *DİA*, 7, İstanbul, 428.
- Harman, Ömer Faruk (2012). “Tuhfetü’l-Erib”. *DİA*, 41, İstanbul, 356-357.
- Harman, Ö. Faruk (1992). “Buhtunnasr”. *DİA*, 6, İstanbul, 380-381.
- Işık, Hidayet (2012). “Müslüman Bilginlere Göre Tevrat ve İncil’de Hz. Muhammed”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, Cilt: 1, Sayı: 1, 12-13.
- Işık, Zekeriya (2017). “19. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Tarikatların Devlet Otoritesi Karşısındaki Tutumları”. *Belleten*, 81(290), 191-226.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin (2003). *Osmanlılar ve Bilim*. İstanbul: Nesil Yayıncılık.

- Kafesoğlu, İbrahim (1997). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kaplan, İbrahim- Sadıker, Ömer (2018). “Rahmetullah el-Hindi’nin Teslis Eleştirisi”, *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 625-633.
- Kaya, Remzi (1994). Ehl-i Kitap. *DİA*, 10, İstanbul, 516-519.
- Kaya, Remzi (2009). “İnciller ve Kur’ânda Hz. İsa’nın İnsan ve Peygamber Oluşu”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 2, 2009, 37-58.
- Köç, Ahmet (2012). “Mevlevîler ve Devlet: Ankara Mevlevîhanesi Örneği (Ekonomik Statü, Vakıflar ve Yönetim)”, *Belleten*, 76(276), 527-530.
- Küçük, Sezai (2000). 19. Asırda Mevlevîler ve Mevlevîlik. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Maden, Fahri (2013). *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Meriç, Cemil (2016). *Umrandan Uygarlığa*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ortaylı, İlber (2008). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ösen, Serdar (2015). *Osmanlı Devlet ve Toplum Hayatında Mevlevîlik (19. Yüzyıl)*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Özcan, Nuri (2001). “İsmail Dede Efendi”. *DİA*, 23, İstanbul, 93-95.
- Özcan, Nuri (2006). “Nakşî Dede”. *DİA*, 32, İstanbul, 334.
- Özkan, İsmail Hakkı (2010). “Şedaraban”. *DİA*, 38, İstanbul, 406-408.
- Öztürk, Nazif (2007). Evkaf Arşiv Vesikalarında Gelibolu Mevlevîhanesi. *Mevlâna Celâleddin Rûmî 800. Yıl, Türkiye Yazarlar Birliği Yayınları*, 96-131.
- Sinanoğlu, Mustafa (1998). “Hristiyanlık”. *DİA*, 17, İstanbul, 368-372.
- Tanman, M. Baha (1991). “Âsitâne”. *DİA*, 3, İstanbul, 485-487.
- Tanrıkorur, Barihüda (2004). “Mısır Mevlevîhanesi”. *DİA*, 29, İstanbul, 566-568.
- Tanrıkorur, Barihüda (1996). “Gelibolu Mevlevîhanesi”. *DİA*, 14, İstanbul, 6-8.
- Tayyazade, Ata (2010). *Tarih-i Enderun, Mehmet Arslan (Haz.)*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- Tekeli, İlhan; İlkin, Selim (1999). *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Topaloğlu, Aydın (2007). “Pfander, Karl Gottlieb”. *DİA*, 24, İstanbul, 268.
- Turan, Şerafettin (2014). *Türk Kültür Tarihi*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Unan, Fahri (2003). *Kuruluşundan Günümüze Fatih Külliyesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı (2014). *Osmanlı Devleti’nin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Yavuz, Salih Sabri ; Yeniçağ, İbrahim (2009). “Müslüman – Hristiyan Polemiği Açısından Tahrif”. *Milel ve Nihal*, 6(1), 305-344.
- Yazıcı, Gülgün (2009). “Gelibolu-Kahire-İstanbul Üçgeninde Bir Mevlevî Şeyhi ve Oğulları”. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 2, 207-222.
- Yazıcı, İshak (2005). “Kur’ân’a Göre Hz. İsa’nın Ref’i ve İlgili Ayetlerin Yorumlarının Tahlili”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(21), 69-101.
- Yücedoğru, Zeynep (2009). İbn Hazm ve er-Red ‘alâ İbni’n-Nağrile el-Yehudi İsimli Reddiyesinin Analizi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya.

İnternet Kaynakları

- ÇOMÜLEE. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, <http://lee.comu.edu.tr/enstitu-yonetimi.html>, Erişim Tarihi: 24.06.2020.

Arşiv Kaynakları

- BOA. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi.
- BEO. Bab-ı Âli Evrak Odası. 3641.273053
- C.MF. Cevdet Maarif. 103.5125.
- MV. Meclis-i Vükelâ Zabıtları. 12.3.
- MVL. Meclis-i Vâlâ. 339.110.
- ŞD. Şura-yı Devlet. 262.27.

EKLER

EK 1

MÎZÂNÜ'L-EDYÂN'IN LATİNCE TRANSKRİPTİ

vr. 1b

Beyne'l-kavmeyn imtihân için mübâheseye lâzım olan şurût-ı mühimme beyân olunur

Birinci Şart: Mübâhesenin ta'assubdan 'ârî olması mu'âhedeye rabt ile bahsi nizâ'-ı şahsîye kalb etmemek

İkinci [Şart]: Savâb ve hatâdan delîli zâhir olan mâddenin beyânı ketm olunmamak

Üçüncü [Şart]: Delîli zâhir olan savâb gerek hatâ kangı tarafda ise te'vîl ile tağyîr edilmemek.

Dördüncü [Şart]: Ta'assuba karîne bulundukda 'ahd-i nâkız ve imtihânda mağlûb 'add edilmemek

Beşinci [Şart]: Su'âl gerek cevâb kânûn-ı münâzaraya mutâbık olmak

Altıncı [Şart]: Da'vâ bilâ delîl mu'teber olmamak

Yedinci [Şart]: Delîlin kavîsi mevcûd iken za'îfine i'tibâr olunmamak

Sekizinci [Şart]: İ'tirâzın ve reddin delîli kâ'ideye mutâbık ise kabûl edilmek

Dokuzuncu [Şart]: Hatâ ve savâbın zâhir olan delîli red olunmamak

Onuncu [Şart]: Bir mâddenin su'âl ve cevâbı bitmedikce kelâmı bahs-i âhara nakl etdirmemek

Onbirinci [Şart]: Bir bahsin su'âline cevâbda 'acz vâki' olur ise bahs-i âhar cevâbdan ma'dûd olmamak

Onikinci [Şart]: Nefsü'l-emre muvâfık olmayan mâddeyi kıyâsa emsâlden 'add etmemek

Onüçüncü [Şart]: İ'tirâzın ve reddin delîlleri kayd edilmek

Ondördüncü [Şart]: Bir kavmin delîlden ‘aczi kaç fıkra ise zabt olunmak

Onbeşinci [Şart]: Da‘vâya mutâbık delîli olmayan kavmin mübâhesede

vr. 2b

hakkı olmamak

Mukaddime

Mu‘âmele-i düveliyyeye ta‘alluku olmayan mübâhese-i dîniyye kitâben imtihân talebinde bulunan iki kavmin diyânet ‘ulemâsına ‘âid olmakla mebâhisin ekserinde kâ‘ideye mutâbık delîlden ‘aciz olan kavmin diyânetde noksânı sâbit oldukda umûr-i siyâsiyyede cârî olan politikanın umûr-ı dîniyyede hükmü olmamak iktizâsıyla vukû‘-ı hâli beyândan ‘ibâret olan sûret-i mübâhese diyânetde noksânı sâbit olan kavmin hükûmetini tahkîre hamli mûcib olamayacağı hasebiyle iddi‘âya vesîle ‘add olunmayacağına binâ‘en kavm-i mezbûrun hükûmeti hakkı kabûlden tebâ‘ud etmedikçe kavminin diyânetde noksânı kaç mâtde ise ikmâlîni emr eylemesi tashîh-i diyânet için muktezî olur.

vr. 3a

Sıfat-ı hasenenin ba‘zı için ve sıfat-ı kabîhanın ekser için kâbil-i tağyîr olmaması ba‘de’l-istisnâ nev‘-i beşer evsâf-ı zemîmeden hırs u tama‘ ve emsâli sıfatla nice müste‘id ise evsâf-ı haseneden ‘iffet ve istikâmet ve emsâli sıfatlara dahi müste‘id ise de rûh-ı insân cevher-i ‘aklın letâfeti kesâfet-i ‘unsuriyyeye mağlûb olmağa mütevakkıf oldukça keşîfin letâfete ‘urûcu nâdir için hükûm olunmayan kısımdan olduğu gibi fesad-ı ahlâka isti‘dâd bi’l-aks ekseriçün hükûm-i küll-i kâ‘idesiyle ekser olup keşîfin letâfete inkılâbı nice es‘ab ise latîfin kesâfete inkılâbı bi’l-‘aks eshel olmak aklın tabâyi‘-i mürekkebât-ı ‘unsuriyyeye mağlûb olduğuna mebnîdir. Mâdâmki zulmetin istîlâsına ve evhâmın galebesiyle tecessüm eden tûl-i emel sevdâsına mağlûbun kesreti nümâyândır. Hubb-ı samîmî zann olunan muhabbet bir tama‘la ya başka sebeple

vr. 3b

Hubb-ı ca‘lîye kalb olup ‘adâvete kadar sevk ettiği beyne’l-eşhâs muhâsama ve beyne’l-hukûmât ceng ve cidâlin vukû‘uyla meşhûdâtıdan olduğu gibi diyânetde dahi her milletin tevâbi‘i bulduğu dîni tercîh etmek umûr-ı tabî‘iyyedendir. Lâkin akvâm-ı Nasârâdan dîn-i İslâm ‘aleyhine kitâblar neşr edilmesi imtihâna kıyâmî da‘vet eden iddi‘âdan ‘add olunduğuna ve kâ‘ideye tatbîkan mübâhesede îcâb eden su‘âl ve cevâbın za‘îf ve kavîsi

tarafeynde bulunmak mümkün olduğuna i'tibâren her birinin mesâ'ilde kaç fıkrası kavî ve kaçî za'îf olduğu temyîze muktedir nakliyât ve 'akliyâtta ve fûnûn-ı mütenevvi'ada tarafeynin müntehablarından mürekkeb bir cem'iyet-i 'ilmiye teşkîli iktizâ ettiği vechile millet-i Müslimeyi Nasrâniyete da'vet için neşr ettikleri kitâblar müdde'î sıfatıyla yazılması imtihâna da'veti istilzâm etmekle mübâhesinin şartı tarafeyn ve gerek lüzûmu zikr

vr. 4a, [21a]

olunan cem'iyet-i 'ilmiye haktan tebâ'üd etmemek mu'âhedeye tevakkuf edip kangı tarafta hilâf-ı vâki' olur ise nâkîzuü'l-'ahd 'add olunmak ve ihticâca sâlih olmayan te'vîlât şâyân-ı i'tibâr olmayup mağlûb 'add edilmek lâzım geleceği ma'lûm oldukda diyânet imtihânına tarafeynin intihâb edeceği re'îs ve hükm kangı milletten olur ise olsun diyânete her ne kadar mukayyed olmasa gayret-i milliye iktizâsıyla ve gerek levmden ictinâben milletin iddi'âsını tervîc ve tercîhde bulunacağı ve tarafeynden her biri hükmü kendü milletinden olur ise kabul edip başka milletin müntehabına i'timâd etmeyeceği sebebine re'îs ve hükümden sarf-ı nazarla her sınıftan mürekkeb 'ilmiyenin istimâ'ı kâfi 'add olunur.²⁹³

'İsâ 'aleyhi's-selâm Tevrât-ı şerîfin ahkâmını tenfize me'mûr olduğundan İncîl-i şerîf nesâyiha münhasır olub ahkâm bulunamadığı için min ciheti'l-ahkâm neshi icâb eden fıkra ma'dûm ise de nesâyiha münhasır olan fıkraların kâffesi Kur'ân-ı kerîmde mevcûd olduğuna binâ'en teşvîş-i ezhâna sebep olmamak için nesh olunan kütüb-i 'atîka miyânında İncîlin dahi neshini iktizâyâ mebnîdir. Dört kişinin tenâkuzdan sâlim olmayan târîh makûlesinden te'lif ettikleri enâcîl-i erbe'a diyânet için kitâbdan 'add olunmaz.

vr. 4b

Diyânet imtihânında her millet mübâhaseyi tâbî' olduğu dinin kitâbına hasr eylemesi şart ittihâz olunmak icâb edeceğine binâ'en Müsevîler Tevrâta, Muhammedîler Kur'ân ahkâmına hasr edecekleri gibi Nasârânın dahi kendü dinlerinin kitâbına hasr etmesi lâzım gelecektir. Millet-i Müslimeyi Nasrâniyete da'vet eden 'İsevîler millet-i İslâm ile mübâheseden evvel akvâm-ı 'İsevîyeden Mısır-ı 'ulyâda kesreti bulunan ve ma'bed ve mekteb ve patrikhâneleri müstakil olan Kıbtîler Ortodoks'tur.

²⁹³ Metin vr. 4a'da yer alan ve 5b'de de devam eden bir paragrafın üstü çizildikten sonra "9" numarasıyla ek bir paragrafın işareti konulmuştur. Bu eklenme vr. 21a'ya sonradan kaydedilmiştir. Zira vr 21a'da bulunan bu notların bir başka el tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır. Üstü çizilen paragraf şu şekildedir: "*Enacil-i erbeada nesayiha dair kaç madde mesail-i kalileye münhasır olduğundan nadirin ma'dum hükmünde olduğu hasebiyle kitab-ı mezkûrda ahkâma hasren tahrif bulunamayacağı gibi ahkâmı olmayan kitab-ı mezkûr mensûh dahi add olunamayacağına binaen icab-ı takdirinde nesh ve tahrifden bahs olunamayacaktır*".

‘İsâ ‘aleyhisselâmın şerî‘at-ı Mûseviyye üzre mahtûn olduğuna ittibâ‘en kavm-i merkûmda hitân sünneti ve lahm-ı hınzîr eklinin diyâneten memnû‘iyeti ve esnâma

vr. 5a

perestiş câ‘iz olmaması ve gasl-i meyyit terk olunması bâkîdir. Ervâm ile Akbât bir dinin akvâmından olduğundan zikr olunan mes‘eleler için beyne‘l-kavmeyn imtihanları iktizâ eder.

Dîn-i Mesîhde olmayan butperestlik ve lahn-ı hınzîr ekli Ervâmda ne sebeble hâdis olduğuna ve hitân sünneti ve gasl-i meyyit ne sebeble terk olunduğuna delilleri bulunmadıkça diyânette noksânlarını Ekbâtan tashîh etmeleri vâcib olur.

Dîn-i Mesîhde câ‘iz olmayan butperestliği Nasârânın diyânet-i ‘İseviyyeden tebâ‘ud eden fırkası ma‘bedlere sûret vaz‘ ettikçe kabûl etmeyen fırka men‘ edip vaz‘ ve men‘i defe‘ât ile ba‘de‘l-vukû‘ diyânet-i ‘İseviyyeyi terk eden ve ‘İsevîlik nâmı milliyetlerinde kalan fırka mîlâddan yediyüz elli sene mürûrunda ma‘bedlere sûreti tağallûben vaz‘

vr. 5b

ettiklerinde dîn-i Mesîhe tâbi‘ olan Akbâtan bir firkanın ma‘bedlerinde el-yevm sûrete perestiş olunmaması sahîh ise fırka-i müteğallibenin teğallübünden ihtilâf-ı mekân ile mahfûz kaldıklarına delâlet eder. Sahîh olmadığı takdîrde sûretten mâ‘adâ için olan Akbâta mürâca‘atla diyânetlerini ba‘de‘t-tashîh sâniyen Ervâmın diyânete mübâhasesi Mûsevîler ile olmak muvâfık-ı maslahat olup mübâheseye iktidâr İncilde ahkâm bulunamağa tevakkuf ettiğinden ahkâm bulunmadıkça bilâ-delîl “*Vecednâ âbâ‘enâ*”²⁹⁴ demek cevâbdan ‘add olunmaz. Diyânet imtihanında Mûsevîlere mağlûbiyetleri zâhir olduktan sonra sâlisen Müslimler ile mübâhase için kavm-ı merkûmdan mes‘ûl vârid olur ise iddi‘âsına delîli olmayan kavmin kavimden ma‘dûd olmadığı hasebiyle iddi‘âya hakları olmamak ve Müslimler dahi delîlden ‘âciz olan kavm ile mübâheseye tenezzül etmemek imtihan için cârî olan kâ‘ide-i iktizâsıdır.

vr. 6a

millet-i Müslime için sıfât-ı zemîmeyi fi‘len men‘a ve hüsn-i ahlâkı zemâyimden muhâfaza ittifâk-ı millînin taht-ı nezâretinde olmak üzre ahlâka mahsûs kitâb te‘lîf olunmadığından hüsn-i ahlâk ile ittisâfı ve su‘-i ahlâktan ictinâbı emr olan mansûsâtın

²⁹⁴ “*Babalarımızı böyle yaparken bulduk*” Şuara, 26/74.

mezâmîni sahâ'if-i evrâkda kalıp ahlâk-ı zemîmeden kizb ve kizbe şehâdet ve hilâfa yemîn ve katl-i nefis ve ğayr-i zâlik sıfât-ı kabîha ecnebî hükûmetinde bulunmayan millet-i Müslime akvâmında edyân-ı muhtelif akvâmından ziyâde olduğu te'vîl ile mestûr olmadığından 'asr-ı hâzıra kadar sebkât eden sû'i-i ahlâka akvâm-ı Müslimenin i'tirâfı zarûriyyen lâzım geldiği ma'lûm oldukda edyân-ı muhtelif akvâmının dahi kable't-temeddün taht-ı inzibâtta bulunmadığı zamanlarda vahşîlikle me'lûfiyetleri târîhlerin, ihbârıyla ma'lûm olan

vr. 6b

su'-i ahlâkın hüsn-i ahlâka tebeddülüne ne sebeble mümkün olduğu *Mir'âtü'l-Hakâ'ik* risâlemizde beyan olunduğu vechile mille-i Müslimenin hükûmetleri bakî olan cihetlerde akvâmının islâh-ı ahlâk zemânın hükmüyle mümkün olduğuna ve zemân-ı hâzıra kadar 'adem-i ri'âyet-i diyânette mübâheseye lâzım olan ahkâmı tağyîr etmediğine binâ'en tâ'ife-i Nasârâ câmi'ü'l-ahkâm bir kitâb irâ'e etmedikçe dört kişinin zurnâl-i makûlesinden yazdıkları sözleriyle diyânet iddi'âsı sâbit olmaz.

Hindistanda beyne'l-Müslimîn ve Mesîhiyyîn vukû'u ânifen sebkât eden diyânet imtihâniçün teşkîl edilen hey'et-i münâzaraya Müslim 'ulemâsından sekiz a'zânın re'îsi Hâce Rahmetüllâh ve sekiz 'Îsevî a'zâsının re'îsi Fender [Pfander] nâm râhib ile kaç def'a vâki' olan mübâhesâtta su'âl ve cevâba

vr. 7a

dâ'ir tarafeyn kitâblar te'lîf edip bulundukları mahallin hükûmeti Fender tarafını iltizâm ile Müslim tarafını ta'assuban haksız nazarıyla görmek hakkı kabûle müsâ'id olmadığından Fender'in cevâbda 'aczi sebebine imtihânda mağlûb kaldığı zâhir oldukda milleti beyninde mahcûb olmamak maksadıyla hey'et-i münâzarayı dağıtmak için mübâhasenin bâkîsini ta'tîle vesîle olmak üzre Fender'in firârı zarûriyâttan 'add olunup kendüni mahalden millete hitâben Müslim 'ulemâsının diyânet umûrunda delîlleri kavî olduğundan bahsle Mesîhîlerin anlar ile su'âl ve cevâba iktidârları olmayacağına binâ'en Müslimler ile fîmâ ba'd diyânete mübâhase kapusu açılmamasına dâ'ir yazdığı nasîhatnâme ma'lumu olanlardan mervîdir.

Nefs-i Mısır ve cânib-i bahrîsinde bulunan Kıbtîlerin

vr. 7b

memâlik-i ecnebiye akvâmıyla ihtilât ve îtilâfları ziyâde olduğundan Mısır-ı ‘ulya Kıbtîlerinde cârî olan mesâ’ilden ba‘zılarını târik olduklarına binâ’en bahsden hâricdir. Kitâb te’lîf eden Ervâm ile mübâhase için maksûd Mısır-ı ‘ulyâ kıbtîleridir.

Dîn-i islâm ‘aleyhinde neşr ettikleri ‘Arabîyyü’l-‘ibâre kitâblardan biri el-Burhânü’l-Celîl fî Sıhhati’l-İncîl nâm kitâbın fıkralarından ez cümle bir fıkrasının terceme-i me’âli dîn-i İslâmın zuhûrunda Müslimler ‘Arab tâ’ifesinden olup ahkâmıyla ‘amele me’mûr oldukları Tevrât ‘İbrânî İncîl Yunanî olmak hasebiyle Kur’ân-ı kerîmin nüzûlü ve gerek ‘Arabî olması ahkâm-ı Tevrât ve İncîle ittibâ’ın lüzûmunu ‘Araplara tefhîm için olduğunu iddi’âdır. Bunun cevâbı ahkâmı olmayan İncîli Tevrât sâyesinde tezkîr etfâlin elfâz-ı bî-me’âli kısmından olduğu gibi

vr. 8a

Tevrâta tâbi‘ olmadıkları için Tevrâtтан bahs etmeğe dahi istihkâkları olmayup Tevrât ve Zebûr ve İncîlin Kur’âna tasdîk buyurulması her birinin kitâbullâh olduğunu beyândır. Câmi’ü’l-ahkâm Kur’ân mevcûd oldukça Müslimler için başka dînin kitâbına ihtiyâc yoktur. İhtiyâc müdde’îlerdedir. Müslimleri kendüleri gibi başka dînin kitâbına muhtâc zann etmeğe ihtimâl olmadığına Kur’ânın ahkâmı şehâdet eder. Kendülerinde Yehûdî dîninin kitâbına ihtiyâc ile berâber ‘İsevîlik iddi’âsı vâhîdir. Müslimleri Tevrât ve İncîl kitâbıyla Nasrâniyete da‘vetten evvel Mûsevîlikten yâhûd ‘İsevîlikten kangı dinde olduklarını tashîh etmek mühimdir. Tevrat ahkâmına ve ahkâmsız İncîle Müslimleri mükellef bilen akvâm-ı Nasârâ ahkâm-ı Tevrâta tâbi‘ iseler evvelâ kendülerinin Yehûdî dîninde Mûsevî olduklarını ikrâr edip

vr. 8b

İncîlden ve dîn-i Mesîhten bahs etmemek ve mübâhaseyi yalnız Tevrât ahkâmına hasr etmek lâzım geldiği gibi Hristiyân dîninde ‘İsevî iseler hazret-i ‘İsevîyi re’sen sâhib-i şerî‘at ve İncîli kitâbullâh bilürler. Tevrâta muhtâc olmayup İncîlde ahkâm olduğunu göstermeleri ve İncîlden mübâhase etmeleri lâzım gelür. El-hâsıl müdde’î sıfatında bulunan akvâm-ı Nasârâ kangı kitâbın dîninde iseler bulundukları dinin ahkâmını o dînin kitâbından söylemek iktizâ eder. Mûsevîler kangı millet ile mübâhase etseler kendü dînlerinin Tevrât isminde diyânet kitâbıyla bir kitâbdan mübâhase ederler. Başka milletin diyânet kitâbına muhtâc olmazlar. Kezâlik Müslimler Kur’ânda lüzûma kâfî ahkâm bulduğu için başka milletin diyânet kitâbına muhtâc değillerdir. Mesîhiler gerçekten Mesîhi iseler dînlerinin İncîl isminde diyânet kitâbıyla mübâhaseye

vr. 9a

muktedir oldukları takdîrde Mûsevîlerin diyânet kitâbına muhtâc olmamak milletlerine mûcib-i iftihârdır. Diyânette ahkâm-ı Tevrâta muhtâc iseler İncilde diyânet ahkâmı bulunmadığına delâletle kendülerinin kavm-i Yehûd gibi Mûsevî olduklarına mu‘terif olmak ve diyânette Mesîhilikten bahs etmemek lâzım gelür. Husûsan Hazret-i ‘Îsâya cevır ve ezâları sebebine müteneffir oldukları kavm-i Yehûdun tâbi‘ olduğu diyânetin kitâbına muhtâc olmak diyânette ‘İsevîlik iddi‘âsını münâfî olduğu için mûcib-i hacâlettir. El-Burhânü’l-Celîl fî Sihhati’l-İncîl nâm kitâbda Kur’ân-ı kerîmin ‘Arabî olması Tevrât ahkâmına ve İncile tâbi‘iyyetin lüzûmunu sadr-ı evvelde Müslim olan ‘Arablara tefhîm için olduğuna dâ’ir bahsin cevabı olan kendülerinin Mûsevî olduklarını ikrâr etmedikçe Müslimleri Tevrât ahkâmına bilâ ihtiyâc da‘vet-i mübâhaseye salâhiyetleri olmaz Kur’ân-ı kerîm

vr. 9b

emr ve nehyi ve ‘ameliyyât ve mu‘âmelâtı câmi‘ olduğundan Tevrât ahkâmına ve ahkâmsız İncile Müslimler için ihtiyâc olmayup Tevrâta kendüleri muhtâc oldukları hasebiyle Mûsevîliği ikrâr vâcib olduğu gibi kavm-i Yehûd ile bir dînde olduklarını ikrâr vâcib olur. ‘İsevî iseler İncilde diyânetlerine kâfi ahkâm var ise göstersonler. Kur’ânda emr-i bi’l-ma‘rûf nehy-i ‘ani’l-münker ahkâmı bilâ-noksân mevcûd oldukça Tevrâta Müslimlerin ihtiyâcı olmayup İncilde ahkâm bulunmadığı için ‘İsevîlerde muhtâc olduğu ketm edilmemek hakkâniyete ri‘âyettir. Kur’ân-ı kerîmin ahkâmı bürhândır. El-Burhânü’l-Celîlde îrâd olunan “*Hâtû burhâneküm*”²⁹⁵ emr-i şerîfi kâ‘ideye tatbikan tâbi‘ oldukları İncilde ahkâmdan bürhânu olmayanlara hitâb olmaması müvâfıkdır.

Yine kitâb-ı mezkûrda da‘vâlarına delîl ittihâz ettikleri fıkralardan Kur’ân-ı kerîmde Müslimlere hitâben

vr. 10a

“*Lâ tücâdilû ehle’l-kitâb*”²⁹⁶ mantûk-ı celîli mûcibince ehl-i kitâb, diyânette bir kitâbın ahkâmına tâbi‘ olanlardır. İncîl-i şerîfde ahkâm bulunmadığı için müdde‘îler ehl-i kitâb ‘add olunmaz. Fe-emmâ zebîhaları câ‘iz olan mezâhibde ehl-i kitâb tesmiyesi kavm-i Yehûd Tevrâta hasren ve Ervâm ve Erâmine Tevrât ve İncîlin kitâbullâh olduğunu

²⁹⁵ “[İddianızı ispat edecek]delilinizi getiriniz.” Bakara, 2/111.

²⁹⁶ “Kitap ehli ile mücade etmeyin” Ankebut, 29/46.

tasdiklerine mebnîdir. İncîl-i şerîfin kitâbullâh olduğuna Müslimlere ihbâr eden Kur'ân-ı kerîmde kezâlik İncîl-i şerîfden evvel nâzil olan kütüb-i ilâhiyyeye ve zemânları sebkât eden enbiyâ-i 'izâma Müslimler Kur'ânın ihbârıyla mu'tekidlerdir. İ'tikâdları Nasârânın te'lîf ettikleri kitâblar ile değildir. Ahkâmı câmi' olan Kur'ân-ı kerîm mevcûd oldukça kütüb-i 'atîkanın kitâbu'llâh olduğuna i'tikâd etmek ile ahkâm-ı Tevrâta iktidâ Müslimler için lâzım gelmez. İncilde ahkâm olmadığına

vr. 10b

binâ'en Müslimleri da'vet eden Nasârâ için lâzım gelür. Cenâb-ı Mesîhin zâtına vahy olunan İncîl-i şerîften teblîğ ettiği fıkralar hep nesâyiha hasr olunması mü'ehharan nushası mefkûd olan İncîl-i celilde ahkâm bulunmadığına delâlet eder. Bu takdîrce ahkâmsız kitâb ile diyânet iddi'âsı sahîh olmağla İncîl-i şerîfi gerek Rûhu'llâhı inkâr eden kavm-i Yehûd ile beraber ahkâm-ı Tevrâta ittibâ'an Mûsevîlikte Yehûdîler ile dîndaşlığı kabûle tenezzülleri vâcib olur.

Dîn-i Mesîhten Ekbât kavminde şerî'at-ı Mûsevîyye ahkâmından mer'îyyü'l-icrâ kaç fıkranın Ervâmda bulunmaması millet-i Müslimede müctehidînden ba'zılara vâsıl olan rivâyet ba'zılara vâsıl olmadığına kıyâsen fûrû'da câ'iz olan ihtilâf kısmından 'add olunur ise ictihâdda câ'iz olan ihtilâf

vr. 11a

asılta olmayup fer'a münhasır olmağla asılta müctehidlerin cümlesi müttefiktir. Ekbâtta carî olan kaç fıkra dîn-i Mesîhe asl olan Tevrât ahkâmından olduğu için fûrû'da câ'iz olan ihtilâf kısmından değildir. Diyânetleri şerî'at-ı Mûsevîye üzere te'sîs eden Ervâm dîn-i Mesîhin aslını kavm-i Yehûddan tashîhe tenezzül etmezler ise kaç mes'eleyi dînlerinde bulunan Ekbâtan tashîh etmek mümkündür. Nasârânın te'lîfâtından *Şehâdetü'l-Kur'ân* nâm kitâbda kavluhü te'âlâ "*Ellezîne yakre'üne'l-kitâbe min kablik*"²⁹⁷ kavlı-i mecîdinde "*yekra'üne*"²⁹⁸ kelimesinin fi'l-i müzârî' sîgasıyla vürûd ettiği ve 'ahd-i Resûlde beyne'l-Yehûd mevcûd olup kırâ'eti kavm-i merkûmda munkatı' olmadığını kitâb-ı mezkûrda tefsîr ve tezkîrin Tevrâta muhtac olmayan Müslimlere şümûlû olmadığından kavm-i Yehûdda Tevrâtın kırâ'eti munkatı' olmaması

vr. 11b

²⁹⁷ "...Senden önce Kitab'ı (Tevratı) okuyanlar" Yunus, 10/94.

²⁹⁸ "Okuyorlar".

mûcib-i iddi‘a değildir.

Şehâdetü Kitâbi’l-Kadîm fî Vahdâniyetillâhi ve Teslîsi’l-Ekânîm nâm kitâbın mukaddimesinde birinci iddi‘a diyânet-i Mesîhiyyenin edyân-ı sâ’ireden temeyyüzü mezkûr olduğudur. Cevab: Temeyyüzün mâddesi beyân olunmadıkça iddi‘âya sebebdan ma‘dûd olmaz. Enâcîl-i erbe‘a diyânet-i Mesîhiyyeyi ikmâle kâfi olmamağla diyânet-i müstakilleden ‘add olunmaz. İkinci iddi‘â: Diyânet-i hakîkaya diyânet-i Mesîhiyyeye mahsûs olduğunu mübeyyendir. Cevâb: Lafzından ‘ibâret olan da‘vâ bilâ delîl i‘tibâra sâlih olmaz. Üçüncü iddi‘â: İlâh-ı hakîki ilâhü’l-Mesîhiyyîn olduğunu müş’irdir. Cevâb: Zât-ı bârînin ilâh olduğu kavm-i Mesîhe hasr etmek tasğîr ma‘nâsını ve şîrk me‘âlini istilzâm ettiği gibi Rabbü’l-‘âlemîn olduğunu idrâk etmemek kemâl-i cehildendir. Diyânet-i

vr. 12a

Mesîhiyyenin mülhak olduğu şerî‘at-ı Mûseviyyeden farkı mesâ’il-i kalîleden ‘ibârettir. Diyânetlerine lâzım olan mesâ’il-i mühimme İncilde mezkûr olmadığından ikmâl-i diyânet için Tevrâta mürâca‘atları iktizâ eder iken Tevrât ahkâmından tebâ‘üd edilmesi dîn-i Mesîhin vaz‘-ı asliyesinden tebâ‘üd demektir. *El-Burhânü’l-Celîl fî Sihhati’l-İncîl* nâm kitâbın fıkralarından biri Tevrâta nefse ekreh-i umûr olan recm fıkrasının lafzı mevcûd olup kavm-i Yehûddan tahrîfe cür‘et olunmaması Tevrâta tahrîf bulunmadığına delîl ittihâz olduğu mahkûdudur. Cevâb: Bu sözü iddi‘â kavm-i Yehûda muvâfıktır. Tâ’ife-i Nasârâ İncilde birkaç fıkradan mâ‘adâ olan diyânet umûrunda Tevrât ahkâmına tâbi‘ olmadıkça ve mu‘amelâtta gerek ‘ameliyâtta ahkâm-ı Tevrâtı icrâ etmedikçe recm fıkrasının Tevrâta lafzı bâkî olduğunu söylemeye tâ’ife-i merkûme

vr. 12b, [21b]

içün kat‘â münâsebet yoktur. Diyânet-i ‘İsevîyyeye nisbetleri mesâ’il-i kalîleye münhasır olmağla beyne’l-kavm icrâ ettikleri ‘âdâtın ekserî Mûsevîlikten ve ‘İsevîlikten müberrâdır. Tevrât ahkâmına tâbi‘ olmadıkça diyânette ‘İsevîlik kâmil olmaz.²⁹⁹ Tevrâta kelâmullâh muharref olmayup “*Yuharri‘üne’l-kelime ‘an mevâdi’ihî*”³⁰⁰ kelâm-ı mecîdinde “*kelim*”den maksûd kelimenin ma‘nâsı olduğundan kelimenin lafzını tağyîre “*Lâ tebdîle li-*

²⁹⁹ “Tevrâta muharref fıkra bulunduğuna ihtimâlâtan ‘add olunan mevâddan Zebîhullah’ın İshâk ‘aleyhisselâm ismine tebdîl edilmesi cenâb-ı risâletine sallallâhü ‘aleyhi vesellem ben-i İsmâ’ilden zuhûr edeceğine tasdikten istiğnâ için olmak ihtimâlden ba‘îd değildir.” Kitapta bu paragrafın üzeri çizilerek vr. 21 b’de yer alan yukarıdaki metin ilave edilmiştir.

³⁰⁰ “...Kelimleri yerlerinden kaydırıp.” Nisa, 4/46.

kelîmâtî'llâhî" mantûk-ı celîli müsâ'id olmadığına nazaran ma'nâsı te'vîl edildiği fehmin olur.

Bu beyân ma'lûm oldukda ihtimâlâtıdan 'add olunan mevâddan biri Zebîhu'llâhın İshâk 'aleyhisselâm ismine te'vîl ile tebdîl edilmesi müsteb'ad değildir.

Enâcîl-i erbe'a mü'elliflerinden Yuhannanın menkûlâtında lisân-ı Yunanî üzre emîn ma'nâsına delâlet eden emîn ismiyle mukaddes bir zât vürûd edeceğine dâ'ir serd ettiği makâlede emînin kim olduğu kable'z-zuhûr kâ'ilin ma'lûmu değil ise de esmâ-i

vr. 13a

nebî 'aleyî's-selâmdan olan emîn lafzından maksûd emîn-i vahy-i ilâhî olan hâtem-i risâlet olup ğayra ihtimâl olmadığı 'alâ'im-i kesîrenin delâletinden müstebân iken emîn lafzını âhara sarf ve tahvîl için ihticâca sâlih olmayan te'vîle kânûn-ı münâzara müsâ'id olmamağla vech-i meşrûhu kabûl etmeyenlerin hâric-i ez-kâ'ide ta'assuba mebnî olan sözleri hasebü'l-kâ'ide mu'teber olmadıkça mübâhasenin meşrûtu mûcibince nâkızü'l-'ahd ve mağlûb 'add olunmak kâ'ide iktizâsıdır.

İsmâ'îl 'aleyhisselâmdan on üç sene sonra tevellüd eden İshâk 'aleyhisselâmın lakabı İsrâ'îl olduğundan sülâlesinden gelen enbiyâ[y]-ı 'izâma benî İsrâ'îl denildi. Zebîhu'llâh için İsmâ'îl ismine kâ'il olmayanlar Tivrâtta tahrîf bulunduğunu radden nasârânın dîn-i İslâm 'aleyhine yazdıkları

vr. 13b

kitâblardan *El-Burhânü'l-Celîl fî Sıhhati'l-İncîl* nâm kitâbda Tivrâtın muharref olmadığını isbât için yazılan 'ibârede tahrîfe kavim-i Yehûdun cür'et etmediğini nefse ekreh-i umûr olan recm fıkrasının Tivrâtta lafzen ve hükmen bâkî olduğu kitâb-ı mezkûrda muharref fikra bulunmadığına delîl ittihâz olunması 'aklın istib'ad etmeyeceği mevâddan olduğu gibi "*Lâ tebdîle li-kelîmetillâhî*"³⁰¹ mantûk-ı celîli dahi delâlet eder. Lâkin İsmâ'îl isminin müsemmâsını İshâk isminin müsemmâsına te'vîl ile tebdîli ol makûleden olmayup ahkâmıdan bir cüz' ile Benî İsmâ'îlden gelen hâtem-i risâletin da'vetini kabûl beyinde fark-ı küllî bulunduğundan recm fıkrası ahkâmıdan cüz' olmak hasebiyle nefislerini memnû'dan hıfz için tâbî' oldukları ahkâmı tağyîr etmemek ismin tebdîli için cevâbdan ma'dûd olmadığına cevâben zebîhu'llâhın İshâk ismine olduğunu ashâb-ı kirâmıdan on üç zât ve

³⁰¹ "Allah'ın sözlerinde hiçbir değışme yoktur."Yunus, 10/64.

müctehidînden İmâm-ı Mâlik ve kibâr-ı evliyâdan şeyh-i ekber rıdvânu'llâhi 'aleyhim hazerâtının kâ'il oldukları

vr. 14a

delîl îrâd olunur ise cevâbı *İşrâbü'l-Merâm* da mezkûr ise de bu iddi'âyı îrâda salâhiyet kavm-i Yehûda 'âid olduğundan Nasârâ diyânette Mûsevîliği ya'nî kavm-i Yehûd ile dîndâşlığı kabûl etmedikçe ve ahkâm-ı Tevrâta tâbî' olmadıkça Tevrâta dâ'ir umûrdan gerek recm ve gerek Zebîhu'llâh fıkрасını su'âle hakları olmadığını mu'terif olmak lâzım gelir.

Benî İsmâ'îlden gelen hâtem-i risâleti tasdîkten imtinâ'a vesîle olmak ğarazıyla İshâk 'aleyhisselâmı dâder-i kebîr-i muhteremine tafdîl ve tercîh için İsmâ'îl 'aleyhisselâmın câriyeden tevellüd ettiği hakk-ı müşârun ileyhde nakîsa zu'muyla İshâk 'aleyhisselâmın menkûhadan tevellüdünü tafdîl ve tercîhe kâbil-i iddi'â zannetmişler ise de evlâd nisânın kangı sınıfından olur ise olsun pedere râci' olduğuna delâ'ilden meselâ

vr. 14b

bir adamın iki oğlundan biri Müslimeden biri gayr-ı Müslimeden tevellüd etse pederin vefâtında gayr-ı Müslime mütevellidin hisse-i irsiyesi müslimeden kıyâsa alındık da İshâk 'aleyhisselâmı dâder-i muhtereminden tafdîle kat'a delâlet etmediği bast olunan misâlden nümâyândır.

Mesîhîlerden İshâk el-Kindî'nin 'Arabiyyü'l-ibâre te'lif ettiği *Abdülmesîh* nâm kitâbda yazdığı makâlâtdan biri cenâb-ı risâletpenah –salla'llâhü aleyhi vesellemin- bir müddet on üç ve sonra dokuz menkûhası bulunması şehvet-i cismâniye zannına zehâben ve âhâd-i nâsa kıyâsen yazmış ise de kesret-i zevcât ile mu'âmeleye iktidâr hasâ'is-i enbiyâdan olduğundan Dâvûd 'aleyhisselâmın yüz Süleymân 'aleyhisselâmın daha ziyâde zevcâtı

vr. 15a

bulunduğu Mesîhîlerin mu'tekîd oldukları fıkralardan istidlâl olunduğu ve Dâvûd 'aleyhisselâm hakkında Kur'ân-ı kerîmin ihbârı dahi sûre-i Sad âyâtından kavluhü te'âlâ “tis'a ve tis'üne ne'ceten”³⁰² kavlı celîlinde “ne'ceten vâhideten”³⁰³ 'ilâvesiyle delâleti enbiyâ-i sâlifede vukû'ı sebkât eden kesret-i zevcâta nisbetle dokuz zevcât mûcib-i su'âl değildir. Kesret-i zevcâtın vukû'unu Kur'ân-ı kerîmin kavlı-i mecîdi mûcibince musaddak

³⁰² “...doksan dokuz koyun...” Sâd, 38/23

³⁰³ “...tek bir koyun...”

bulunduğu ma'lûm oldukda âhâd-i nâsda olan kuvve-i 'unsuriyye ile mümkün olmayan mu'âmelenin kuvve-i rûhâniye ile mu'cizâtta olduğu müsteğni 'ani'l-beyân olduğundan cem'-i zevcâtta nâstan müstesnâ olan enbiyâ 'aleyhimü's-selâm haklarında i'tirâza sebep kalmaz.

Tâ'ife-i Nasârâ dîn-i İslâm 'aleyhinde neşr ettikleri 'Arabîyyü'l-'ibâre kitâblarda Müslimleri iknâ' için

vr. 15b

'an cehlin da'vâlarına delîl zannıyla Kur'ân-ı kerîmden yazdıkları âyât-ı celîlede iddi'âlarına kat'â münâsebeti olmayan fıkralardan biri dahi dört nikâhın cem'inden ziyâdeye Resûl-i Ekrem sallâ'llâhü 'aleyhi vesellemi istisnâ için delîl su'âlidir. Kitâben müstesnâ olduğuna kavluhü te'âlâ: *"Yâ eyyühe'n-nebiyyü innâ ehlâlnâ leke ezvâceke'llâtî âteyte ücûrehünne vemâ meleket yemînüke mimmâ efâ'e'llâhü 'aleyke ve nebâti 'ammike ve benâti 'ammâtike ve benâti hâlike ve benâti hâlâtike'llâtî hâcerne me'ake ve'mra'eten mü'mineten in vehebet nefsehâ li'n-nebiyyi in erâde'n-nebiyyü en yestenkihhâ hâlisaten leke min dûni'l-mü'minîn"*³⁰⁴ nass-ı şerîfî delâlet etmekle i'tirâza aslâ sebep 'add olunmaz kezâlik zikri sebkât eden Dâvûd ve Süleymân 'aleyhime's-selâmın kesret-i zevcâtı Nasârânın mu'tekid oldukları diyânet kitâblarının fıkralarından bulundukça bâb-ı i'tirâz mesdûd olmak ezher-cihet kâ'ide iktizâsıdır.

vr. 16a

Bu beyân ma'lûm oldukda *Tuhfetü'l-Erîb* nâm kitâbda Dâvûd 'aleyhisselâmın yüz ve Süleymân 'aleyhisselâmın bin hatunu olduğu Tevrâtta naklen yazılmış ise de Mûsâ 'aleyhisselâmdan kaç 'asır sonra vürûd eden Dâvûd ve Süleymân 'aleyhime's-selâmın kesret-i zevcât fıkraları Tevrât-ı şerîfte bulunamayacağı vâreste-i kayd-ı beyândır. Fe-emmâ beyânın hilâf olmaması Dâvûd ve Süleymân 'aleyhime's-selâmın dünyâyâ vürûdlarından sonra yazılan Tevrât tefsîrlerinde bulunmasına mebnîdir. Gerek tefsîrlerinde olsun gerek hâşiyelerinde maksûd-ı delîl ittihâz olunmaktır.

³⁰⁴ "Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiğin eşlerini, Allah'ın sana ganîmet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları; seninle beraber hicret eden, amcanın kızlarını, halalarının kızlarını, dayının kızlarını ve teyzelerinin kızlarını sana helal kıldık. Ayrıca, diğer mü'minlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikahlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helal kıldık.) ..." Ahzab, 33/50.

Enâcilde cenâb-ı Mesîhin lisânından naklen ahkâm-ı Tevrâtı tebliğe me'mûriyeti mezkûr olduğu gibi Kur'ân-ı kerîmde dahi sûre-i Saf âyâtından “*Ve iz kâle 'Îse 'bnü Meryeme yâ benî İsrâ'ile innî resûlü'llâhi ileyküm musaddikan limâ beyne yedeyye mine't-Tevrati ve mübeşşirân bi-resûlin ye'tî*

vr. 16b

min ba'di'smühü Ahmed”³⁰⁵ kavlı-i kerîmine “*felemmâ câ'ehüm bi'l-beyyinâti kâlû hâzâ sihrun mübîn*”³⁰⁶ ile ma'nâyı tağyîre kâ'ide mûcibince zarûret olmadığına hâtemü'l-enbiyânın zemân-ı sa'âdetine kadar tahrîf olunmayan câmi'ü'l-ahkâm Tevrât ile nesâyihâ dâir İncil mevcûd olmak mülâbesesiyle sure-i Mâ'ide âyâtından “*Kul yâ ehle'l-kitâbi lestüm 'alâ şey'in hattâ tükümü't-tevrâte ve'l-incîle vemâ ünzile ileyküm min Rabbiküm*”³⁰⁷ kavlı-i kerîminin me'âl-i şerîfi ehl-i insâf nazarında kâbil-i tağyîr değildir.

Bu beyân ma'lûm oldukda kavmiyette İbrâhîm 'aleyhi's-selâma nisbet iddi'â eden kavm-i Yehûd ve Nasârânın Halîl-i ekrem zemânında kavmiyetleri henüz teşekkül etmediğinden “*Mâ kâne İbrahîmü Yehûdiyyen velâ Nasrâniyyen velâkin kâne Hanîfen müslîmâ vemâ kâne mine'l-müşrikîn*”³⁰⁸ âyet-i kerîmesi kavmiyette nebiyy-i müşârun

vr. 17a

ileyhe nisbet iddi'âları sahîh olmadığını nâtıktır. Yehûdîlik encâl-i Ya'kûb 'aleyhi's-selâmdan Yehûdâ isminde bir necl-i necîbin evvelâ sülâlesine sonra akvâm-ı muhtelifeden iltihâk edenlere dahi Yehûdî itlâk olunmuş ise de Yehûdânın sülâlesinden mâ'adânın Halîl-i ekrem zemânında kavmiyetine nisbetleri yoktur. Kezâlik Nasârâ dahi bu kabîlden olduğundan Yehûdî ve Nasârâ kavimleri bulunmayan zemân için kavminin sıhhati olmadığına âyet-i mezkûrenin mantûk-ı celîli iddi'ânın vâhî olduğunu müş'irdir.

Şehâdetü'l-Kur'ân li-Kütübi Enbiyâ'i'r-Rahmân nâm kitâbın fıkralarından ez-cümle biri enbiyâ-[y]ı mütekaddimîne nâzil olan kütüb-i ilâhiyyenin insân için olduğunu yazmağa mecbûriyeti îcâb eder sebep yok iken bi'l-iltizâm yazılması ümmet-i Muhammede şumûli murâd olunduğuna mebnî ise Kur'ân-ı kerîmin ahkâmı kütüb-i 'atîkaya ihtiyâc

³⁰⁵ “Hani, Meryem oğlu İsa, ‘Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim’ demişti.” Saf, 61/6.

³⁰⁶ “Fakat (İsa) onlara apaçık mucizeleri getirince, ‘Bu, apaçık bir sihirdir’ dediler.” Saf, 61/6.

³⁰⁷ “De ki: ‘Ey Kitap ehli! Tevrat'ı, İncil'i ve Rabbinizden size indirileni (Kur'an'ı) uygulamadıkça hiçbir şey üzere değilsiniz” Maide, 5/68.

³⁰⁸ “İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan idi. Fakat o, hanîf (Allah'ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir müslümandı. Allah'a ortak koşanlardan da değildi.” Âl-i İmrân, 3/67.

vr. 17b

bırakdığına ğâfil olmaktadır. “*Hâze nezîrun mine’n-nüzûri’l-ûlâ*”³⁰⁹, me’âlini iddi’âya vesîle zann etmek kütüb-i ‘atîkaya ittibâ’ için delîl olmamağla iddi’âya vesîleden ‘add olunmaz. Kur’ânda kütüb-i ‘atîka fıkraları mezkûr olması nüsûs-ı mütekaddime ve ahvâl-i enbiyâyı hikâye ile ahkâm-ı Kur’ânı tasdîke imtinâ’ eden ve i’tikâdları kütüb-i atîkaya münhasır olan Mekke mü’ânidlerini iknâ’ için ahkâm-ı Kur’ânın ekseri Tevrât ahkâmına mutâbık olduğunu ve kütüb-i ‘atîkanın mezkûrâtı Kur’ânda münderic bulunduğunu beyândır. Çünkü ahvâl-i ‘âlem tağayyürâtın hâlî olmadığından hükûmetler de kânun-ı hükûmeti tecdîde lüzûm olmadıkça tağyîre ihtiyâc olan ba’zı fıkralar tağyîr edildikde tağyîre zarûret olmayan fıkralar dahi kânûn-ı cedîde derc olduğundan teşvîş-i ezhâne sebep olmamak için kânûn-ı ‘atîka mürâca’at iktizâ etmeyüp metrûk kalması îcâb ettiği gibi kânûn-ı ilâhî dahi bu kâ’ideye binâ’ en

vr. 18a

zemânın mu’âmelesine lâzım olan ahkâm için kütüb-i ‘atîkanın teceddüdünü iktizâ etmekle dâr-ı dünyâda her şey vaz’-ı aslîsinde kalmayup bir zemân için nâfi’ olan mâdde bir zemân için dârr ve ba’zen emr-i bi’l’aks olmak hasebiyle Tevrât ile Kur’ân arasında min ciheti’z-zemân kurûn-ı kesîre fâsıla bulunduğu kıyâsa alındıkda ahkâm-ı Tevrât’tan ba’zı fıkralar Kur’ânda îcâb-ı zemâna tatbîkan vârid olduğu fehm-i selîm ashâbına hafî olmayan fıkra Kur’ânda ibkâ olunmak sebebine kütüb-i ‘atîkaya Müslimler için ihtiyâc kalmadığı bu ta’rîften müstebândır. Kitâb-ı cedîdin lüzûmu hep kütüb-i ‘atîkayı terke hasr olduğunun ve Kur’ân-ı kerîmin kitâb-ı cedîde tebdîli lâzım gelmediğinin sebebi ânifen beyân olunduğu gibi *İşrâbü’l-Merâm* ve *Mir’âtü’l-Hakâ’ik* nâm risâlede dahi mezkûr olduğundan kâ’ideye tatbîkan su’âli def’a kâfidir. Kur’ân ile hadîs

vr. 18b

şerî’at-ı Muhammediye ahkâmında mansûsâtın olduğu gibi şerî’at-ı Mûseviyyede dahi Tevrât ile ehâdîs-i Mûseviyyeyi câmi’ olan Talmût nâm kitâb ahkâmında o dînin mansûsâtındandır. Müslimleri Tevrât ve İncile ittibâ’ için da’vetten merâm iki kitâbın ahkâmına da’vet ise ahkâmı olmayan İncîli tezkîre Tevrâtın zımnında muhtâc olmahtır. Tevrâtta ahkâm var ise de ahkâm-ı Kur’ân Müslimlerin ihtiyâcına kâfi olduğundan câmi’u’l-ahkâm bir kitâba muhtâc olan Nasârâdır. Tevrât ve İncîlin kelâmullâh olduğu ‘inde’l-

³⁰⁹ “Bu da önceki uyarıcılardan bir uyarıcıdır.” Necm, 53/56.

müslimîn Kur'ânın ihbârıyla musaddaktır. Nasârâ te'lîf ettikleri kitâblarda kütüb-i 'atîkayı Kur'ânda zikr eden âyât-ı kerîme ile istişhâda çalışmak abesle iştiğâlden 'add olunur. Tenâfî vukû'una kâle 'aleyhisselâm “*Ümirtü en ükâtîle'n-nâse hattâ yekûlû lâilâhe illa'llâh, fe izâ kâlûhâ fekad 'asamu minnî dimâ'ehüm ve emvâlehüm*”³¹⁰ hadîs-i şerîfi ile

vr. 19a

“*Lâ ikrâhe fî'ddîn*”³¹¹ âyet-i celîlesi beyinde münâfât bulunduğu iddi'â olunur ise cevâb-ı hadîs-i şerîfde olan kıtâl maddesi mufâ'ale bâbından sudûr edüp bu mebhaste beyne'l-isneyn müşâraket için olması iktizâ ettiğinden her nebînin 'asrında da'vet-i enbiyâyı kabûl etmeyenler muhâsamaya kıyâm ettikçe zemânlarında mukâteleyi intâc eden muhâsama “*Yektülûne'n-nebiyyîne bi-gayri hakkın*”³¹² me'âl-i şerîfi mûcibince maktûlen vefât eden enbiyânın vekâyi'inden müstebân olmağla “*Lâ ikrâhe fî'ddîn*” mantûkî celîli edyân-ı 'atîkada kalanlar ve ra'yyeti kabûl için şurûta rabt ile katlden emîn olmak üzere müste'men olanlar için vârid olduğu te'emmül olursa hadîs-i şerîfin âyet-i celîleye muhâlif olmadığı fehm olunur. Âyât-ı Kur'âniye ve ehâdis-i şerîfede tenâkuza haml olunan fıkra bulunduğuna su'âl vârid olur ise cevâb: İhtilâf-ı ezmine ve evkât mûcibince her umûrun sür'at ve ba'zısı

vr. 19b

betâ'etle teceddüdü îcâb eden ahvâl-i kevnîyye inkılâbâtta ve mu'amele-i nâs tağayyürâtta hâlî olmamak hikmet-i ilâhiyye ile “*Ve tilke'l-eyyâmü nüdâvilühâ beyne'n-nâs*”³¹³ mantûk-ı celîli üzere iktizâyâ mebnî olan tağyîr-i ahkâm tenâkuzdan 'add olunmaz. Beyne'l-âyeteyn gerek beyne'l-hadîseyin yâhûd beyne'l-âyet ve'l-hadîs münâfât bulunduğu iddi'â olunur ise cevâb: Tenâfî zann olunan lafzın me'âlinde tenâfî bulunmadığına delâ'ilden ez cümle “*İhtilâfî ümmetî rahmetün*”³¹⁴ hadîs-i şerîfi ile “*Ve'tesimû bi-habli'llâhi cemî'an ve lâ teferrakû*”³¹⁵ âyet-i celîlesinin me'âline nazaran olundukda hadîs-i şerîfde ihtilâfın cevâzı hakkı izhâr için mübâhasede olup âyet-i celîlenin me'âli ahkâmı ihtilâf câ'iz olmadığını mübeyyin olmağla tenâfiye ihtimâl bulunmadığı me'âllerinden nümâyândır.

³¹⁰ Resulullah (sav) şöyle buyurdu: “İnsanlar 'Allah'tan başka ilah yoktur' deyinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum. Böyle yaptıkları takdirde, benden mallarını ve kanlarını korumuş olurlar” Buhari ve Müslim.

³¹¹ “Dinde zorlama yoktur.” Bakara, 2/256.

³¹² “Peygamberleri haksız yere öldürenler...” Âl-i İmrân 3/21.

³¹³ “İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz...” Âl-i İmrân, 3/140.

³¹⁴ “Ümmetimin ihtilâfî rahmettir”

³¹⁵ “Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sınıksız sarılın. Parçalanıp bölünmeyin...” Âl-i İmrân, 3/103.

Tağyîr-i ahkâm için âyât-ı mensûhanın “*Lâ tebdîle li-kelimâtil’lâh*”³¹⁶ mefhûm-ı şerîfine muhâlif

vr. 20a

olduğu iddi‘â olunur ise cevâb: *Temyîzü’l-Emreyn* nâm risâlemiz iknâ‘a kâfi olduğundan risâle-i mezkûreyi mutâla‘aya her kim rağber eder ise âyât-ı mensûhanın “*Lâ tebdîle li-kelimeti’llâhi*” mantûk-ı celîline muhâlif olmadığına kalbi mutma’in olur.

Nasârâ diyânet-i ‘Îsevîyyeye asl olan ve ahkâmı câmi‘ bulunan Tevrâta tâbi‘ olmadıkça ve kavm-i Yehûd gibi ahkâm-ı Tevrât ile ‘amel etmedikçe ahkâmı olmayan İncîl ile diyânet iddi‘âsı bilâ delîl sâbit olmayacağı ma‘lûm oldukda diyânete delîl-i şer‘îsi olmayan kavim ile mübâhase iktizâ etmeyeceğine binâ’en işbu risâle kavm-ı merkûmun te’lîf ettikleri kitâbların vâhî olduğunu beyândan ‘ibârettir.

vr. 20b

Tâ’ife-i Nasârâ evvelâ câmi‘u’l-ahkâm bir kitâb ile tedeyyün etmedikçe mübâhaseye iktidârları olmayacağına ve diyânete dâ’ir mübâhase hasebü’l-kâ‘ide diyânetlerini tashîhden sonra olmak îcâb edeceğine binâ’en kütüb-i ilâhiyyeden bir kitâbın ahkâmına tâbi‘ olmadıkça kable’t-tedeyyün kavminden ma‘dûd olmamağla *Abdü’l-Mesîh* nâm kitâbın mü’ellifi olan İshâk el-Kindî' nin su’âllerine müheyâ olan cevâblar kavminin diyânetleri tashîhe mütevekkıftır.

Cizyenin kable’l-lağv sûret-i ahz u kabzı millete mûcîb-i zillet olduğu tahkîre haml olunduğuna vârid olan su’âle cizyeyi kabûl zilleti kabûl hükmünde olması cevâbdır. Şerî‘at-ı İslâmiyyeyi kabûlün meziyyeti cizye ile mükellef olmamağa mebnî idi. Zemân-ı hâzırda metrûk kalan mâdde bahsten sâkıttır.

³¹⁶ “Allah’ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur...” Yûnus, 10/64.

EK 2

MÎZÂNÜ'L-EDYÂN'IN GÜNÜMÜZ TÜRKÇESİ

1b-2b.

Diğer Dinlerle Münasebetlerin Parametreleri:

I. Parametre:

1. Taassuptan uzak durmak;
2. Karşılıklı kabullere riayet etmek;
3. Konuyu sübjektif boyuta taşımamak;

II. Parametre:

1. Doğru ve yanlış açık olan hususlarda konuyu gizlememek;

III. Parametre:

1. Delili açık olan doğru veya yanlış hangi tarafta olursa olsun yorumla bunu değiştirmemek

IV. Parametre:

1. Taassup izine rastlandığında argümanların delillendirilmesinde ve tartışılmasında mağlup kabul edilmek;

V. Parametre:

1. Gerek sorunun, gerekse cevabın tartışma usullerine uygun olması;

VI. Parametre:

1. Delilsiz verilere itibar etmemek;

VII. Parametre:

1. Kuvvetli delil varken, zayıf delili dikkate almamak;

VIII. Parametre:

1. İtirazın ve reddin delili tartışma ilkelerine uygunsa kabul etmek;

IX. Parametre:

1. Doğru ve yanlışın açık olan delilini reddetmemek;

X. Parametre:

1. Tartışılan konunun soru ve cevabı sonuçlanmadan sözü başka bir konuya getirmemek;

XI. Parametre:

1. Bir konuya cevapta yetersiz kalınırsa, diğer konuda verilen cevabı da bu şekilde saymamak

XII. Parametre:

1. Tartışılan konuya uygun düşmeyen hususu örnek olarak kabul etmemek;

XIII. Parametre:

1. İtiraz ve reddin delillerini kayıt altına almak;

XIV. Parametre:

1. Muhatabın iddialarını delillendirmedeki eksikliklerini maddeler halinde kaydetmek;

XV. Parametre

1. İddiasına uygun delilleri olmayan tarafın tartışmaya hakkı olmaması

Dinlerarası İlişkiler:

- Dinlerin bilginlerinin katılımı esastır:
 - Devletlerarası ilişkiler ile alakası olmayan dini münazara; yazılı olarak imtihan isteğinde bulunan iki dinî topluluğun din âlimlerine aittir.
 - Konuların büyük bir kısmında kurala uygun delil getirmekten aciz olan topluluğun din bakımından eksikliği sabit olur.
- Tartışmanın amacı hakikati keşfetmektir:
 - “Bu çerçevede gerçeği açıklamaktan ibaret olan münazara...”
 - “(A)dı geçen topluluğun hükümeti, hakkı kabulden uzaklaşmadığı müddetçe, dinde eksikliği kaç madde ise onun tamamlamasını emretmesi, dindeki yanlışların düzeltilmesi için gereklidir.”
- Dinî alan ile siyasi alanın ayrı tutulması gerekliliği:
 - Siyasi işlerde geçerli olan politikanın din işlerinde bir hükmü yoktur.
 - Bu çerçevede gerçeği açıklamaktan ibaret olan münazara, dinî konuda eksikliği ortaya çıkan kavmin hükümetini küçük görmeyi gerektirmez.
 - Öyleyse adı geçen topluluğun hükümeti, hakkı kabulden uzaklaşmadığı müddetçe, dinde eksikliği kaç madde ise onun tamamlamasını emretmesi, dindeki yanlışların düzeltilmesi için gereklidir.

- İnsan fıtratının gerçeği başlangıç noktasıdır:
 - Süje ile vasıflar ayrı gerçekliğe karşılık gelir
 - Güzel sıfatların bir kısım kimseler ve çirkin sıfatların ise büyük bir çoğunluk için değişmesi mümkün değildir.
 - Bundan hareketle insan, yerilen vasıflardan; hırs, açgözlülük ve benzeri sıfatlara yatkındır.
 - Öte yandan güzel huylardan; iffet, istikamet ve benzeri sıfatlara da kabiliyetlidir.
 - İyilik çabaya, kötülük akışa bağlıdır
 - İnsan ruhunun, aklın özünün güzelliği, çirkinliğe mağlup oldukça, kötülüğün iyiliğe dönüşmesinde nadiren bir öngörude bulunulamaz.
 - Bunun gibi kötü ahlâka yatkınlık büyük bir çoğunluk için söz konusudur.
 - Dolayısıyla kötülüğün iyiliğe dönüşümünde nice zorluk varken, iyiliğin kötülüğe evrilmesinin daha kolay olması aklın, maddenin birleşik tabiatına mağlup olmasından kaynaklanmaktadır.
 - Karanlığın yayılması ve zanların galip gelmesiyle meydana çıkan dünya hayatı sevdasına kapılanlar çoğunluktadır. Samimi sevgi zannedilen muhabbet, açgözlülükle veya başka herhangi bir sebeple yapmacık bir sevgiye dönüşebilmekte ve düşmanlığa sebep olabilmektedir. Bu düşmanlık ise, kişiler arasında husumetle ve devletlerarasında da savaşla neticelenebilmektedir. Bu, herkesin gördüğü bir gerçektir.
- Coğrafya ve kültür kaderdir.
 - Bireylerin içinde doğdukları milletlerin dinini kabul etmeleri doğaldır.
- “Öteki”nin İnşası: Teoriler, Pratikler ve Yansımalar
 - Hristiyanlar tarafından İslam dini aleyhine kitaplar yazılması, imtihana daveti gerektiren bir durumdur.
- Tartışma Metotları

- İddia Sahibi Delil Getirmekle Yükümlüdür
 - Hristiyanlar, Müslümanları kendi dinlerine davet etmek maksadıyla kitap yazdıklarından iddia sahibidirler; bu da tartışmaya davettir.
 - Hristiyanların Müslümanlarla münazara için bir sual sormaları hâlinde iddialarında herhangi bir delilleri olmadığından dini bakımdan bir grup sayılamayacakları ve iddiaya da hakları olmadığı açıktır. Müslümanlardan delili olmayan böyle bir grupla tartışmaya girmemeleri “sınav” usulünün bir gereğidir.
- Sistematik Tartışma:
 - Kurala uygun bir münazara yapılacaktır.
 - Ve bu münazarada karşılıklı soru ve cevap olacaktır.
 - Diyanet imtihanında her milletin münazarayı tabi olduğu dinin kitabıyla yapması şarttır.
 - Museviler Tevrat, Muhammedîler Kur’ân, Hristiyanlar da sadece kendi dinlerinin kitabıyla münazara edecektir.
 - Müslümanları Hristiyanlığa davet eden İseviler Müslümanlar ile münazaradan önce Kıptiler ile münazara etmelidir. Yukarı Mısır’da çokça bulunan mabet, mektep ve patrikhaneleri olan Kıbtîler Ortodoks’tur.
 - Mısır’da ve deniz tarafında bulunan Kıptîler başka memleketlerin insanlarıyla karışmaları hasebiyle Yukarı Mısır Kıptîlerinde var olan meselelerden bazılarını terk ettikleri görüldüğünden bunlar bahse konu değildir. Kitap yazan Romalılarla münazara edecek olanlar Yukarı Mısır Kıbtîleridir.
- Konunun Objektif Olarak Tespiti
 - Hem soru hem de cevapların zayıf veya kuvvetli olma ihtimali vardır.
 - Üstelik bu zayıf ve kuvvetliliğin her iki tarafta da bulunması mümkündür.
- Tartışacak Otoriteler: Özellikleri, Tespiti

- Öyleyse meselelerde, her iki tarafın zayıf ve kuvvetli yanlarının tespit edebilmek için bunu ayırmaya güç yetirebilecek seviyede ilmi bir heyetin oluşturulması gereklidir.
 - Bu ilmi heyet de aklî ve naklî ilimlerde ve çeşitli bilim dallarında söz sahibi olan kişilerden seçilmelidir.
 - İlm-i heyetin haktan uzaklaşmaması hususunda her iki tarafta bir antlaşmaya vararak hangi tarafta eksiklik, zayıflık ortaya çıkarsa bahsi geçen sözleşmeye bağlı kalıp delil getirmede doğru olmayan yorumlara itibar edilmemelidir. Böyle hareket edenler mağlup sayılmalıdır.
 - Buna karşın ilmi heyetlerin başkanı hangi milletten olursa olsun kendi milleti aleyhine milliyet hissiyle veya sövgüden kaçınmak amacıyla karar veremeyecek, doğru olan tarafı seçemeyecektir. Bu sebeple başkana ve verilen hükme itibar edilmez. O hâlde bir tartışmada her daldaki ilim adamının dinlenilmesi yeterli kabul edilir.
- Hz. İsa (AS), İncil, Hristiyanlık
- **Kutsal Kitap Anlayışı**
 - İsa (as) Tevrat'ın ahkâmını uygulamakla mükellef olduğundan ve İncil de nasihatleri ihtiva ettiğinden hükümler bakımından neshi gerektiren bir ayet İncil'de bulunmamaktadır.
 - İncil'deki nasihatlerin tümü Kur'ân'da mevcut olduğundan, zihin dağınıklığına sebebiyet vermemek için eski kitaplar bağlamından İncil'in dahi neshi gerekmektedir.
 - Dört kişinin çelişkilerle dolu doğruluğu olmayan bir nevi tarihi hadiseleri anlattıkları dört İncil, kutsal bir kitap olarak kabul edilemez.
 - *El-Burhanü'l-Celil fî Sıhhati'l-İncil* [deki] iddia şudur: İslam'ın ortaya çıkışında Müslümanlar Arap ırkından olup, hükümleriyle amel etmeye memur oldukları Tevrat İbranice, İncil ise Yunanca olması

hasebiyle Kur'an'ın Arapça indirilmesi onlara Tevrat'a ve İncil'e bağlanmanın gerekliliğini anlatmak içindir.

- Bunun cevabı şudur: Hüküm ihtiva etmeyen İncil'i Tevrat sayesinde anmak çocukların manasız sözleri gibidir.
- Tevrat, Zebur ve İncil'in Kur'an'da tasdik edilmesi her birinin Allah'ın kitabı olduğunu gösterir.
- Bütün hükümleri içeren Kur'an mevcut oldukça Müslümanların bir başka dinin kitabına ihtiyaçları yoktur. Asıl ihtiyacı olanlar iddia sahipleri. Müslümanları kendileri gibi bir başka kitaba ihtiyaç duyduğu ihtimalinin imkânsızlığına Kur'an'ın hükümleri şahitlik eder.
- Kendileri ise Yahudiliğin kitabına ihtiyaç duymakla birlikte Hristiyan oldukları iddiasında bulunmaları boştur.
- Müslümanları Tevrat ve İncil ile Hristiyanlığa davet etmeden evvel Yahudiliğin veyahut Hristiyanlığın hangi din olduğunun tespiti önemlidir.
- Tevrat hükümlerine ve içinde hüküm barındırmayan İncil'e Müslümanları bağlanmakla yükümlü gören Hristiyanlar, Tevrat'ın hükümlerine bağlı iseler öncelikle kendilerinin Yahudi olduklarını beyan edip İncil'den ve Hristiyanlıktan bahsetmeyerek tartışmayı sadece Tevrat hükümlerine bağlı yürütmeleri lazımdır.
- Buna karşın Hristiyan iseler Hz. İsa'yı şariat sahibi ve İncil'i Allah'ın kitabı bilmeleri gerekir. Aynı şekilde Tevrat'a muhtaç olmayıp İncil'de ahkâm olduğunu göstermeleri ve İncil'den tartışmayı yürütmeleri gerekir.
- Sonuç olarak iddia sahibi Hristiyan toplulukları hangi dinin kitabında iseler bulundukları dinin ahkâmını o dinin kitabından aktarmaları icap eder. Başka bir milletin din kitabına ihtiyaçları yoktur.
- Bunun gibi Müslümanlar Kur'an'da yeteri kadar hüküm bulduklarından başka bir milletin din kitabına ihtiyaç duymazlar.

- Hristiyanlar gerçekten İsevî iseler dinlerinin İncil isminde bir kitapla münazaraya güçleri yettiği takdirde, Musevîlerin din kitabına ihtiyaç duymamaları övünülecek bir durumdur.
- Eğer din hususunda Tevrat’a muhtaç iseler İncil’de amelî hükümlerin bulunmadığını göstermekle kendilerinin Yahudi milletinden ve Yahudi olduklarını itiraf etmelidirler.
- Özellikle Hz. İsa’ya eziyetleri sebebiyle nefret ettikleri Yahudi milletinin bağlı olduğu din kitabına muhtaç olmaları, kendilerinin “Hristiyan” oldukları iddiasına ters olduğu için bu durum bir utanç vesilesidir.
- *el-Burhânü’l-Celîl fî Sihhati’l-İncîl* isimli kitapta Kur’ân’ın Arapça olması, Tevrat hükümlerine ve İncil’e bağlılığın gerekliliğini başlangıçta Müslüman olan Araplara açıklamak için olduğu iddia edilmektedir. Buna dair bahsin cevabı şöyledir: Hristiyanlar kendilerinin Musevî olduklarını kabul etmedikçe, Müslümanları, Tevrat hükümlerine ihtiyaçları olmadığı halde tartışmaya davet etme hakları yoktur.
- Kur’ân, helaller ve haramlar, ibadetler ve insan ilişkilerine dair hükümler içerdiğinden Tevrat hükümlerine ve hükümsüz İncil’e Müslümanların ihtiyacı yoktur. Aksine Hristiyanlar Tevrat’a ihtiyaç duymaları hasebiyle Musevîliği ve Yahudi milletiyle aynı dinde bulunduklarını kabul etmeleri gerekir.
- Hristiyanlar İncil’de yeterli ahkâm varsa bunu göstermelidirler. Kur’ân’da “iyiliği emretme kötülükten sakındırma”yla ilgili hükümler eksiksiz mevcut oldukça Tevrat’a Müslümanların ihtiyaçları bulunmadığına göre, İncil’de ahkâm olmadığından Hristiyanların bunu belirtmekten kaçınmaması doğruluğun bir göstergesidir.

- Kur’ân’ın hükümleri delildir. *El-Burhânü’l-Celîl*’de belirtilen ““[İddianızı ispat edecek] delilinizi getiriniz.”³¹⁷ emri İncil’de delilleri bulunmayan Hristiyanlara hitap etmemektedir.
- **İfade: İşaretler-Semboller, Gündelik Hayat, Yeme-İçme, Giyim-Kuşam**
- Hristiyanlıkta puta tapmak caiz olmamasına karşın dinden uzaklaşan Hristiyanlar mabetlere ikon koydukça, bunu kabul etmeyen diğer Hristiyan grupları bunları kaldırmış.
 - Bu mücadelenin devamında Hristiyanlığı terk eden ve sadece dine bağlıymış gibi duran bu grup M.S. 750 yılında ikonu mabetlerine sürekli koymalarına karşın, Kıptilerin bir kısmının mabetlerinde bugün ikon bulunmamaktadır.
 - Bu doğru ise sebebi, ikon hususunda Hristiyanlar üzerinde baskı kuran grubun, farklı bir bölgede bulunan Kıptilere müdahale edememesinden kaynaklanmaktadır.
 - Eğer ikon hakkındaki bilgi doğru değilse, o hâlde diğer hususlarda dinlerini düzeltmeleri gerekir. Bundan sonra Romalıların din hususunda Musevilerle bahisleşmeleri daha doğrudur.
 - Hristiyanların tartışabilmesinin yolu İncil’de hüküm olmasına bağlıdır. Eğer ahkâm yoksa delilsiz olarak “*Babalarımızı böyle yaparken bulduk*”³¹⁸ cevap olarak verilemez. Böylece Müsevîlere karşı yenilgileri ortaya çıkmış olur.
- İsa (as)’ın Musevîlik üzere sünnet olmasına bağlı olarak Kıptilerde sünnet devam etmektedir.
- Domuz eti yasaktır; putlara bağlılık caiz değildir ve ölümler yıkanmaktadır. Romalılar ile Kıptiler aynı dinin mensuplarından

³¹⁷ Bakara, 2/111.

³¹⁸ Şuara, 26/74

olduklarına göre, zikrolunan meseleler için öncelikle kendi aralarında imtihan olmaları gerekmektedir.

- Hristiyanlıkta olmayan putperestlik ve domuz etinin yenilmesi Romalılarda sonradan nasıl ortaya çıkmış;
- Sünnet ve ölünün yıkanması nasıl terk edilmiştir. Bunların delilleri bulunmadıkça Hristiyanların dinlerindeki bu eksiklikleri Kıptîler kanalıyla düzeltmeleri gerekir.

İslam, Müslümanlık, Din, Kültür ve Ahlâk:

- Müslümanlar için kötü sıfatları fiilî olarak ortadan kaldırmaya ve güzel ahlakı kötülüklerden muhafaza için millî bir ittifakın gözetiminde özellikle ahlâkla ilgili bir kitap yazılmadığından güzel ahlâk ile vasıflandırılmaları ve kötü ahlâktan sakınmalarını emreden ayetlerin manaları ilahi kitapların sayfalarında kalmıştır.
- Bu sebeple yalan, yalan yere şahadet, gerçeğe aykırı yemin, adam öldürme ve bunun gibi yabancılarda bulunmayan bu niteliklerin Müslüman milletlerde diğer din mensuplarına göre daha fazla oluşunun üstü, yorum yapılarak kapatılamaz.
- Dolayısıyla Müslümanların şimdiye kadar yaşanan kötü ahlâkı itiraf etmeleri zaruridir.

“Öteki”: Din, Kültür ve Ahlâk

- Aynı şekilde diğer dinlere mensup milletlerin medenileşmeden önce vahşilikle dolu tarihleri olduğu bilinmelidir.
- Bunlardaki kötülüklerin nasıl iyi ahlâka dönüştüğünü *Mir'âtü'l-Hakâyık* adlı kitabımızda açıkladığımız gibi Müslüman milletlerin hükümetleri halklarının ahlâklarını bu zamanda ıslah edebilmeleri mümkündür.
- Buna karşın şimdiye kadar münazara için lazım olan hükümlerde, İslam dini bakımından bir değişme olmamasına bağlı olarak, Hristiyanlar hüküm ihtiva eden bir kitap göstermedikçe dört kişinin günlük olarak yazdıklarının bir “din” olduğunun iddia edilmesi mümkün değildir.

Münazara Tarihçesi:

- Hindistan’da Müslümanlar ile Hristiyanlar arasında bir zaman önce din hususunda teşkil edilen münazara heyetine Müslüman âlimlerden sekiz azanın reisi Hacı Rahmetullah ve sekiz Hristiyan azanın reisi Pfander isimli rahip arasında birkaç defa vuku bulan tartışmalarda soru ve cevapları ihtiva eden kitaplar yazılmıştır.
- Bu tartışma mahallinin hükümeti Pfander tarafını tutarak, bağınazlıkla Müslüman tarafını haksız bulması kabul edilemeyeceğinden Pfander’in cevap vermede aciz kaldığı ortaya çıkınca millete mahcup olmamak için, onun toplantı için mevcut olmaması gerekçe gösterilerek münazara ertelenmiştir.
- Pfander, Müslüman âlimlerin din işlerinde delillerinin kavi olduğundan bahsederek millete Hristiyanların Müslümanlarla sual ve cevapla yarışamayacağını bildirdiği, bu bağlamda bir daha Müslümanlarla münazara kapısının açılmaması gerektiğini tavsiye ettiği rivayet edilmektedir.
- İslam dini aleyhinde yayınlanan Arapça kitaplarından biri olan *El-Burhanü’l-Celîl fî Sihhati’l-İncîl* adlı kitabın konularından birindeki iddia şudur: İslam’ın ortaya çıkışında Müslümanlar Arap ırkından olup, hükümleriyle amel etmeye memur oldukları Tevrat İbranice, İncil ise Yunanca olması hasebiyle Kurân’ın Arapça indirilmesi onlara Tevrat’a ve İncil’e bağlanmanın gerekliliğini anlatmak içindir. *El-Burhanü’l-Celîl fî Sihhati’l-İncîl* adlı kitabın konularından birindeki iddia şudur: İslam’ın ortaya çıkışında Müslümanlar Arap ırkından olup, hükümleriyle amel etmeye memur oldukları Tevrat İbranice, İncil ise Yunanca olması hasebiyle Kurân’ın Arapça indirilmesi onlara Tevrat’a ve İncil’e bağlanmanın gerekliliğini anlatmak içindir.
- Bunlar Tevrat’a bağlı olmadıklarından bundan bahsetmeye hakları dahi yoktur.
- Tevrat, Zebur ve İncil’in Kur’ân’da tasdik edilmesi her birinin Allah’ın kitabı olduğunu gösterir.

- Bütün hükümleri içeren Kur'ân mevcut oldukça Müslümanların bir başka dinin kitabına ihtiyaçları yoktur. Asıl ihtiyacı olanlar iddia sahipleridir. Müslümanların kendileri gibi bir başka kitaba ihtiyaç duyduğu ihtimalinin imkânsızlığına Kur'ân'ın hükümleri şahitlik eder.
- Hristiyanlar ise Yahudiliğin kitabına ihtiyaç duymakla birlikte Hristiyan oldukları iddiasında bulunmaları boştur. Müslümanları Tevrat ve İncil ile Hristiyanlığa davet etmeden evvel Yahudiliğin veyahut Hristiyanlığın hangi din olduğunun tespiti önemlidir.
- Tevrat hükümlerine ve içinde hüküm barındırmayan İncil'e Müslümanları bağlanmakla yükümlü gören Hristiyanlar, Tevrat'ın hükümlerine bağlı iseler öncelikle kendilerinin Yahudi olduklarını beyan edip İncil'den ve Hristiyanlıktan bahsetmeyerek tartışmayı sadece Tevrat hükümlerine bağlı yürütmeleri lazımdır. Buna karşın Hristiyan iseler Hz. İsa'yı şariat sahibi ve İncil'i Allah'ın kitabı bilmeleri gerekir.
- Aynı şekilde Hristiyanların Tevrat'a muhtaç olmayıp İncil'de ahkâm olduğunu göstermeleri ve İncil'den tartışmayı yürütmeleri gerekir. Sonuç olarak iddia sahibi Hristiyan toplulukları hangi dinin kitabından iseler bulundukları dinin ahkâmını o dinin kitabından aktarmaları icap eder.
- Münazaraya giren bir topluluğun başka bir milletin din kitabına ihtiyacı yoktur. Bunun gibi Müslümanlar Kur'ân'da yeteri kadar hüküm bulduklarından başka bir milletin din kitabına ihtiyaç duymazlar.
- Hristiyanlar gerçekten İsevî iseler dinlerinin İncil isminde bir kitapla münazaraya güçleri yettiği takdirde, Musevîlerin din kitabına ihtiyaç duymamaları övünülecek bir durumdur.

Ahkâm bakımından Tevrat, İncil ve Kur'ân:

- Hristiyanlar din hususunda Tevrat'a muhtaç iseler İncil'de amelî hükümlerin bulunmadığını göstermekle kendilerinin Yahudi milletinden ve Yahudi olduklarını itiraf etmelidirler.
 - Hristiyanların özellikle Hz. İsa'ya eziyetleri sebebiyle nefret ettikleri Yahudi milletinin bağlı olduğu Tevrat'a muhtaç olmaları,

kendilerinin “Hristiyan” oldukları iddiasına ters olduğu için bu durum bir utanç vesilesidir.

- *El-Burhânü'l-Celîl fî Sihhati'l-İncîl* isimli kitapta Kur’ân’ın Arapça olması, Tevrat hükümlerine ve İncil’e bağlılığın gerekliliğini başlangıçta Müslüman olan Araplara açıklamak için olduğu iddia edilmektedir.
 - Buna dair bahsin cevabı şöyledir: Hristiyanlar kendilerinin Musevî olduklarını kabul etmedikçe, Müslümanları, Tevrat hükümlerine ihtiyaçları olmadığı halde tartışmaya davet etme hakları yoktur
 - Kur’ân, helaller ve haramlar, ibadetler ve insan ilişkilerine dair hükümler içerdiğinden Tevrat hükümlerine ve hükümsüz İncil’e Müslümanların ihtiyacı yoktur.
 - Öte yandan Hristiyanlar Tevrat’a ihtiyaç duymaları hasebiyle Musevîliği ve Yahudi milletiyle aynı dinde bulunduklarını kabul etmeleri gerekir. Hristiyanlar İncil’de yeterli ahkâm varsa bunu göstermelidirler. Kur’ân’da “iyiliği emretme kötülükten sakındırma”yla ilgili hükümler eksiksiz mevcut oldukça Tevrat’a Müslümanların ihtiyaçları bulunmadığına göre, İncil’de ahkâm olmadığından Hristiyanların bunu belirtmekten kaçınmaması doğruluğun bir göstergesidir.
 - Kur’ân’ın hükümleri delildir. *El-Burhânü'l-Celîl*’de belirtilen “[İddianızı ispat edecek] delilinizi getiriniz.”³¹⁹ emri İncil’de delilleri bulunmayan Hristiyanlara hitap etmemektedir.

Ehl-i Kitapla Mücadele:

- El-Burhanü'l-Celîl’de Hristiyanların davalarına delil getirdikleri konulardan biri olan Kur’ân’da müminlere hitaben “*Kitap ehli ile mücadele etmeyin*”³²⁰ ayetidir. Hâlbuki buradaki ehl-i kitaptan maksat hüküm ihtiva eden kitabı olanlardır.
 - İncil’de hükümler bulunmadığı için iddia sahipleri ehl-i kitap kabul edilemez.

³¹⁹ Bakara, 2/111.

³²⁰ Ankebut, 29/46.

- Kur'ân'da kestikleri caiz olan ehl-i kitaptan maksat ise özellikle Tevrat'a bağlı olan Yahudilerdir. Romalılar ve Ermeniler de Tevrat ve İncil'i Allah'ın kitabı kabul etmeleri hâlinde bu guruba dâhil olurlar.

Öncekilere İman: Müslümanın Bakışı

- Müslümanlar da Kur'ân'ın bildirmesiyle İncil'in Allah'ın kitabı olduğuna ve ondan önce inen ilâhî kitaplara ve gönderilen peygamberlere iman etmektedirler.
- Müslümanların imanları Hristiyanların yazdıklarıyla ilgisi yoktur. Bütün hükümleri kapsayan Kur'ân-ı Kerim olduğu müddetçe önceki kitapların Allah'ın kitabı olduğunu kabul etmek Müslümanların Tevrat'a bağlılığını gerektirmez. İncil'de hüküm olmadığı için bu durum Hristiyanlar için gereklidir.

Dindaşlık: Yahudi ve Hristiyan

- Hz. İsa kendisine indirilen İncil'den tebliğ ettiği konular hep nasihatlerle ilgili olması hasebiyle sonradan nüshası kaybolan İncil'de de bu anlamda bir hükmün bulunmadığını gösterir. Bu takdirde hükümsüz bir kitapla din iddiasında bulunanlar İncil'i ve Ruhullah'ı inkâr eden Yahudiler ile Tevrat'a bağlı olan Yahudi kavmi ile dindaşlığı kabul etmeye mecburdurlar.

İhtilaf: Kıptîler ve Yahudiler

- Hristiyan Kıptîler arasında var olan Yahudilik dinine ait bazı hükümlerin Romalılarda bulunmaması, Müslüman müçtehitlerden bazılarının gelen rivayetin bazılarının ulaşmaması hususuyla kıyas edildiğinde, müçtehitler arasında var olan şey teferruatın ihtilafı şeklindedir. İçtihat yaparken izin verilen bu ihtilafa dinin asıllarında ruhsat verilmez. Bu konuda bütün müçtehitler ittifak etmişlerdir. Kıptîlerle diğer Hristiyanlar arasında var olan ihtilaf bu caiz olan kısımdan değildir.
- Dinlerini Musevî şeriatı üzerine kuran Romalılar Hristiyanlığın aslını Yahudi kavminden düzeltmeye tenezzül etmezler ise kaç meselesini kendi dinlerinden olan Kıptîlerden düzeltmeleri mümkün olabilir?

H. Peygamber Devrinde Tevrat'ın Varlığı

- Hristiyanların yazdığı *Şehadetü'l-Kur'ân* adlı kitapta Allah'ın kelamı “...Senden önce Kitab'ı (Tevrat'ı) okuyanlar”³²¹ ayetinde “okuyanlar” kelimesinin muzari sigasıyla zikredilmesine dayandırılarak Hz. Peygamber devrinde Yahudiler arasında Tevrat'ın mevcut olduğu ve bu kitabın okunuşunun devam ettiği iddia edilmektedir.
- Bu ayette geçen “okuyanlar” ibaresi Tevrat'a muhtaç olmayan Müslümanları kapsamadığından Yahudi kavminde Tevrat'ın okunuşunun terk edilmemesi gibi bir iddianın ileri sürülmesinin gereksiz olduğunu ortaya koyar.

Doğru Din, Gerçek İlah

- *Şehadetü Kitâbi'l-Kadîm fî Vahdâniyetillâh ve Teslîsi'l-Ekânîm* adlı kitabın girişinde birinci iddia Hristiyanlığın diğer dinlerden üstün olduğudur. Bunun cevabı şudur: Ne ile üstün olduğu açıklanmadıkça bu iddia sayılmaz. Dört İncil Hristiyanlığı tamamlamadığından tek başına bir din kabul edilemez.
- İkinci iddia: Gerçek dinin sadece Hristiyanlık olduğunun beyanıdır. Cevap: Lafızdan ibaret olan delilsiz davaya itibar edilmez.
- Üçüncü iddia: Gerçek ilâhın Hristiyanların ilâhı olduğunun açıklanmasıdır. Cevap: Allah'ın ilâhlığını sadece Hristiyan milliyetine özgü kılmak, Allah'ı küçültme ve ona ortak koşma manalarına geldiği gibi alemlerin Rabbi olan Allah'ın anlaşılmaması cehaletinden kaynaklanmaktadır.

İki Dinin Farkı: Hristiyanlık ve Yahudilik

- Hristiyanlığın karışmış olduğu Yahudilikten farkı az birkaç meseleden ibarettir. Hristiyanlar kendilerine lazım olan önemli meseleleri İncil'de bulamadıklarından dinlerini tamamlamak için Tevrat'a müracaatları gerekir iken Tevrat hükümlerinden uzaklaşmaları Hz. İsa'nın dininin aslından uzaklaşmak anlamına gelir.
- *El-Burhânü'l-Celîl fî Sihhati'l-İncîl* adlı kitapta, Tevrat'ta nefse ağır gelen konulardan biri olan “recm” konusunun lafzen var olması, Yahudi milletin bunu değiştirmeye cesaret edememesi, Tevrat'ta tahrifat olmadığına delil

³²¹ Yunus, 10/94.

kabul edilmiştir. Cevap: Bu sözü Yahudilerin iddia etmesi anlaşılabilir bir durumdur. Hristiyanlar İncil’de var olan birkaç husustan başka Tevrat hükümlerine bağlanmadıkça ve toplumsal ilişkilerinde ve ibadetlerde Tevrat’ın hükümlerini uygulamadıkça “recm” konusunun Tevrat’ta lafzının kaldığını söylemelerinin Hristiyanlar için kesinlikle bir manası yoktur.

Hristiyanlık ve Hristiyan Toplamlar

- Hristiyan topluluğunun Hristiyanlığa nispetleri az meseleyle ilgilidir ve kavimleri arasında uyguladıkları adetlerin birçoğu Yahudilikten ve Hristiyanlıktan uzaktır. Tevrat’ın hükümlerine bağlanmadıkça din hususunda Hristiyanlık eksik kalacaktır.

Tevrat’ın Tahrifi:

- Tevrat’ta Allah’ın kelâmı tahrif edilmemiş olup “...*Kelimeleri yerlerinden kaydırıp...*”³²² ayetindeki “kelime”den kastedilen, kelimelerin manalarıdır. Zira kelimelerin lafzını değiştirmeye “*Allah’ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur.*”³²³ ayeti müsait olmadığından “kelime”nin manasının yorumlandığı anlaşılır. Bu beyandan hareketle kelimelerin oynandığı örneklerden birinin, “zebihullah”ın yorumla İshak (as) olduğunun iddia edilmesi ihtimalidir.

Kutsal Kitaplarda Son Peygamberin Zuhuruna İşaretler:

- Dört İncil yazarlarından Yuhanna’nın nakillerinde Yunancada “güvenilir” manasına gelen “emîn” ismiyle kutsi bir zatın zuhur edeceğine dair beyanında “emin”in kim olduğu ortaya çıkmadan söyleyenin bilmesi mümkün değilse de Nebi (as)’ın isimlerinden biri olan “emin” lafzından kastedilenin ilâhî mesajın güvenilir bir taşıyıcısı olan son peygamberdir.
- Bu hususta başka bir ihtimalin olmadığı birçok alametin işaretinden anlaşılmışken “emin” tabirine başka bir mana verme ve onu değiştirmek için delil çıkarmak suretiyle uygun olmayan yorumda bulunma, tartışma nizamına aykırıdır. Bu şekilde manayı kabul etmeyenlerin kuraldışı, bağnazlığa bağlı olan sözleri, kural gereği kabul edilmedikçe, karşılıklı müzakerenin şartları

³²² Nisa, 4/46.

³²³ Yunus, 10/64.

gereğince böyle hareket edenleri anlaşılmaya karşı gelmiş ve kaybetmiş saymak bahsi geçen kuralın bir sonucudur.

“Zebihullah” ve Tevrat’ın Tahrifi

- Hz. İsmail (as)dan on üç sene sonra doğan Hz. İshak (as)'ın lakabı “İsrail” olduğundan sülâlesinden gelen büyük peygamberlere “Benî İsrail” denilmiştir.
- “Zebihullah” için İsmail ismini kabul etmeyenler, Tevrat’ta bozulma olduğunu reddederek Hristiyanların İslam dini aleyhine yazdıkları kitaplardan *El-Burhânü’l-Celîl fî Sıhhati’l-İncîl* adlı kitapta Tevrat’ın bozulmadığını ispat için yazılan ibarede tahrife Yahudi kavminin cesaret etmediğini, nefse ağır gelen işlerden “recm” konusunun Tevrat’ta lafzen ve hükmen kalması, Tevrat’ta tahrif edilmiş konu bulunmadığına delil gösterilmesi aklın kabul edebileceği türden bir şeydir.
- Buna karşın “*Allah’ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur.*”³²⁴ ayeti dahi buna işaret eder. Fakat İsmail ismini yorumla İshak olarak değiştirme o türden bir değişme değildir.
- Hükümlerden bir parça ile İsmailoğullarından gelen son peygamberin davetini kabul etme arasında büyük bir fark vardır. Dolayısıyla recm konusu hükümlerden bir parça olması hasebiyle nefislerini yasaklanandan korumak için bağlı bulundukları hükümleri değiştirmemek, ismin değişimi için cevaptan sayılmadığına cevap olarak, “zebihullah”ın İshak isminde olduğunu sahabeden on üç kişi ve müçtehitlerden İmam-ı Malik ve büyük evliyadan Şeyh-i Ekber’in (Allah hepsinden razı olsun) söyledikleri delil getirilir ise bunun cevabı *İşrâbü’l-Merâm*’da kaydedilmişse de bu iddiayı açıklama yetkisi Yahudi millete ait olduğundan Hristiyanlar dinde Musevilîği yani Yahudi milletiyle dindaşlığı kabul etmedikçe ve Tevrat’ın hükümlerine bağlanmadıkça Tevrat’a ait işlerden gerek “recm” ve gerek “zebihullah” konusunu sormaya hakları olmadığını itiraf etmeleri gerekir.

³²⁴ Yunus, 10/64.

“Zebihullah”taki Tahrifin Amacı: Tasdikten Kaçınmak

- İsmailoğullarından gelen son peygamberi tasdikten kaçınmaya aracı olmak niyetiyle İshak (as)ı muhterem büyük kardeşinden üstün tutmak ve ona tercih etmek için İsmail (as)’ın cariyeden, İshak (as)’ın ise nikâhlanmış kadından doğduğunu belirtip bunu üstünlük ve tercih iddialarına gerekçe yapılmaktadır. Ancak kadınlar hangi sınıftan olursa olsun evlatların babayla ilişkilendirildiğine delil, bir adamın iki oğlundan biri Müslüman ve diğeri Müslüman olmayan bir kadından doğsa babalarının vefatında ikisi de aynı hisseyi alır. İşte İshak (as)’ın, muhterem kardeşinden üstünlüğünü göstermediği bu misalden açıkça anlaşılmaktadır.

Çok Eşlilik: Peygamberlere Verilen Ruhsat

- Hristiyanlardan İshak el-Kindi’nin Arapça yazdığı *Abdülmesih* adlı kitapta yazdığı makalelerden biri Cenab-ı Peygamber (sav)’in bir müddet on üç, sonra dokuz hanımı bulunmasını, diğer insanlarla karşılaştırma yaparak cismanî bir şehvetle açıklamıştır.
- Buna karşın çok kadınla beraber olma gücü nebilerin bir özelliği olduğundan Davud (as)’ın yüz, Süleyman (as)’ın daha fazla eşleri bulunduğu Hristiyanların inandıkları konulardan biridir. Nitekim Davut (as) hakkında Sad Suresi’nde yer alan “...*doksan dokuz koyun...*”³²⁵ ayetindeki “*tek bir koyun*” ibaresi gösteriyor ki, geçmiş peygamberlerde çok kadınla evlilik mevcut olduğundan “*dokuz eş*” konusunda soru sormayı gerektirmez.
- Çok kadınla evliliğin gerçekleştiği Kur’ân’ın ayeti gereğince bilindiğine göre, insanların sahip olduğu kuvvetle mümkün olmayan böyle bir muamele, ancak ruhanî bir kuvvetle açıklanabileceğinden mucizedir. Dolayısıyla çok eşli olmak, insanlardan istisna tutulan peygamberler (as) hakkında itiraz sebebi olamaz.

³²⁵ Sâd, 38/23.

İstisnanın Delili:

- Hristiyanların İslam dini aleyhinde yayınladıkları Arapça kitaplarda Müslümanları ikna etmek için bilmeyerek davalarına delil getirmek düşüncesiyle Kur'ân'dan yazdıkları ayetlerden iddialarıyla asla ilgisi olmayan konulardan biri dahi dört nikâhtan fazlayla Rasulullâh (sav)'in nasıl istisna tutulduğudur. Onun istisna tutuluşuna *“Ey Peygamber! Biz sana mehirlerini verdiği eşlerini, Allah'ın sana ganimet olarak verdiklerinden elinin altında bulunan kadınları; seninle beraber hicret eden, amcanın kızlarını, halalarının kızlarını, dayının kızlarını ve teyzelerinin kızlarını sana helal kıldık. Ayrıca, diğer mü'minlere değil de, sana has olmak üzere, mehirsiz olarak kendini Peygamber'e bağışlayan, Peygamber'in de kendisini nikahlamak istediği herhangi bir mü'min kadını da (sana helal kıldık.) ...”*³²⁶ ayetinin gösterilmesiyle itiraza bir sebep kalmaz. Bunun gibi bahsi geçen Davut ve Süleyman (as)'ın çok eşliliği Hristiyanların inandıkları din kitaplarının konularından bulundukça itiraz kapısı kapalı olmak üzere her açıdan bu bir kural gereğidir.

Çok Eşliler: Davut (as) ve Süleyman (as)

- *Tuhfetü'l-Erib* adlı kitapta Davut (as)'ın yüz, Süleyman (as)'ın bin eşi olduğu Tevrat'tan aktarılmışsa da Musa (as)'dan kaç asır sonra gelen Davut ve Süleyman (as)'ın çok eşliliği konusunun Tevrat'ta bulunamayacağını belirtmeye gerek yoktur. Ancak bu sözün doğru olması Davut ve Süleyman (as)'ın dünyaya gelişlerinden sonra yazılan Tevrat tefsirlerinde bulunmasına bağlıdır. Bu durum, gerek tefsirlerden gerekse haşiyelerden delil getirildiğini göstermektedir.

Öncekilerin Neshi: Son Peygamber

- İncillerde Hz. İsa'nın dilinden Tevrat'ın hükümlerini tebliğe memur olduğu nakledildiği gibi Kur'ân'da da Saf Suresi'nde *“Hani, Meryem oğlu İsa, ‘Ey İsrailoğulları! Şüphesiz ben, Allah'ın size, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek, Ahmed adında bir peygamberi müjdeleyici (olarak gönderdiği) peygamberiyim’ demişti.”*³²⁷ ayetine *“Fakat*

³²⁶ Ahzab, 33/50.

³²⁷ Saf, 61/6.

(İsa) onlara apaçık mucizeleri getirince, ‘Bu, apaçık bir sihirdir’ dediler.”³²⁸ ile mananın değiştirilmesinin gereği olmadığı açıktır. Son peygamberin kutlu zamanına kadar bozulmayan hükümler ihtiva eden Tevrat ile nasihatlere dair İncil mevcut bulunduğuna göre, Maide Suresi’ndeki “De ki: ‘Ey Kitap ehli! Tevrat’ı, İncil’i ve Rabbinizden size indirileni (Kur’an’ı) uygulamadıkça hiçbir şey üzere değilsiniz”³²⁹ ayetinin anlamı insaflılar katında değiştirilebilir/yorumlanabilir türden değildir.

Ehl-i Kitap ve Hz. İbrahim

- Bu bilinen bir şey olmasına mukabil, kavim bakımından Yahudi milleti ile Hristiyanların kendilerini İbrahim (as)a dayandırmaları, onun zamanında milletleri henüz oluşmadığından “İbrahim ne Yahudi ne de Hristiyan idi. Fakat o, hanif (Allah’ı bir tanıyan, hakka yönelen) bir Müslüman’dı. Allah’a ortak koşanlardan da değildi.”³³⁰ ayeti onların bu iddiasının doğru olmadığını göstermektedir.
- Yahudilik Yakup (as) soyundan “Yehuda” isminde asil bir çocuğun öncelikle sülalesine dayandırılmış sonra da farklı milletlerden kendilerine karışmış olanlar Yahudi kabul edilmiştir. Dolayısıyla “Yehuda” sülalesi dışında kalanların İbrahim (as) zamanındaki Yehuda kavmine bir aidiyetleri yoktur. Bunun gibi Hristiyanlar dahi böyle olduğundan Yahudi ve Hristiyanların kavimlerinin bulunmadıkları bir zaman için böyle bir iddiada bulunmalarının boş olduğuna zikri geçen ayetin meali de işaret etmektedir.

İlahî Kitaplar ve Kur’ân

- Şehâdetü’l-Kur’ân li-Kütübi Enbiyâ’i’r-Rahmân adlı kitabın konularından biri geçmiş peygamberlere indirilen ilâhî kitapların insan için olduğunu belirtmeye gerek bir sebep yokken böyle yazılması ve bunların Muhammed ümmetini kapsadığına dair, Kur’ân’ın hükümlerinin önceki kitaplara ihtiyaç bıraktığını belirtmek gibi bir gaflette bulunmaktır. “Bu da önceki uyarıcılardan bir uyarıcıdır.”³³¹ ayetinin anlamı eski kitaplara bağlılık için bir delil olmadığından bu iddiaya kaynak yapılamaz.

³²⁸ Saf, 61/6.

³²⁹ Maide, 5/68.

³³⁰ Âl-i İmrân, 3/67.

³³¹ Necm, 53/56.

Kur'ân'da Önceki Kitaplara Ait Hükümler

- Kur'ân'da önceki kitaplara ait konuların bulunmasının sebebi şudur: Geçmiş nasların ve peygamber hâllerinin hikâye edilmesiyle Kur'ân'ın hükümlerini tasdikten kaçınan ve sadece önceki kitaplara inanan Mekke'deki inatçıları ikna etmek ve Kur'ân hükümlerinin çoğunun Tevrat'ın hükümleriyle örtüştüğünü, önceki kitaplardan zikredilen konuların Kur'ân'ın içeriğinde var olduğunu göstermektir.

Kanunların Zamana Bağlı Değişimi:

- Çünkü âlemler devamlı başkalaştığından hükümetler de kanunları lüzum olmadıkça değiştirmeyip sadece değiştirilmesi gerekli olanları yeni kanuna koyar. Zihnen bir karışıklığa sebep olmamak için de artık eski kanuna müracaata ihtiyaç kalmaz.

Ahkâmın Neshi:

- Aynen bunun gibi zaman içinde ihtiyaç duyulan yeni hükümler için önceki kitapların hükümlerinin yenilenmesini gerekli kılar. Dünya hayatında her şey asıl konumunda kalmayıp bir zaman için faydalı olan başka bir zaman için zararlı olması hasebiyle Tevrat ile Kur'ân arasında zaman bakımından oldukça fazla asır olduğu dikkate alındığında Tevrat hükümlerinden bazı konuların Kur'ân'da zamanın gereğine göre yeniden yer almaması doğru bir anlayışa sahip olanlar için açık bir husustur. Dolayısıyla önceki kitaplara Müslümanlar için bir ihtiyaç kalmadığı anlaşılmaktadır. Yeni kitabın gerekliliği hep önceki kitabın terkinde de gerekli kıldığı için, Kur'ân'ın yeni bir kitaba değişiminin ise gereği olmadığı daha önce *İşrâbü'l-Merâm* ve *Mir'âtü'l-Hakâ'yık* adlı risalelerde açıklandığından artık bu konuda suale gerek yoktur.

Hüküm Kitapları: Tevrat ve Kur'ân

- Kur'ân ile hadis Muhammedî şeriat ahkâmında nastan sayıldığı gibi Musevî şeriatında da Tevrat ile Hz. Musa'nın sözlerini kapsayan ***Talmud*** adlı kitap ahkâm bakımından o dinin naslarıdır.

- Müslümanları Tevrat ve İncil'e bağlanmak için davetten kasıt iki kitabın ahkâmına davet ise ahkâmı olmayan İncil'i anmak için Tevrat'a muhtaç olmasıdır. Tevrat'ta hükümler varsa da Kur'an'ın ahkâmı Müslümanların ihtiyacına yettiğinden hükümler ihtiva eden bir kitaba muhtaç olanlar Hristiyanlardır.
- Tevrat ve İncil'in Allah'ın kelamı olduğu Müslümanların katında Kur'an'ın bildirmesiyle tasdik edilmiştir. Hristiyanların yazdıkları kitaplarda önceki kitapları, Kur'an'da zikredilen ayetleri ise nazara vermek boş işlerle uğraşmaktır.

Ehl-i Kitapla Mücadele: Dinde Zorlama

- Resullullah (as)'ın *"İnsanlar 'Allah'tan başka ilah yoktur' deyinceye kadar onlarla savaşmakla emr olundum. Böyle yaptıkları takdirde, benden mallarını ve kanlarını korumuş olurlar"* hadisi ile *"Dinde zorlama yoktur..."*³³² ayeti arasında bir zıtlık bulunduğu iddia edilir ise hadisteki "savaşma" maddesi mufaale babında olup bu da iki kişinin karşılıklı iştirakini gerektirdiğinden her nebinin asrında nebilerin davetini kabul etmeyenlerle mücadeleye kalkıştıkça ki bu karşılıklı öldürmeye kadar gidebilecek bir düşmanlığa dönüştüğünü *"Peygamberleri haksız yere öldürenler..."*³³³ ayetinin gereğince öldürülen nebilerin hayatlarından anlaşılmaktadır. *"Dinde zorlama yoktur"* ayeti önceki dinlerde kalıp belli şartlarda öldürülmekten emin kalmak için "müste'men" olanlar için indiği düşünülürse ayetin hadisle ters düşmediği anlaşılır.

Zıtlık Gibi Görünen Hususlarda: Yorumlama

- Kur'an ayetleri ile hadisleri arasında zıtlığa yorulabilecek konu bulunduğu sorulursa cevap şu şekildedir: Zamanın ve vaktin değişmesi gereğince her işin sürati ve bazısının son bulması, yenilenmesi gereken yaratılış halleri dönüşümden ve insan ilişkileri değişimden uzak olmaması hasebiyle *"İşte (iyi veya kötü) günleri insanlar arasında (böyle) döndürür dururuz..."*³³⁴ ayetinin manasından hareketle bu bir zıtlık kabul edilemez.

³³² Bakara, 2/256.

³³³ Âl-i İmrân 3/21.

³³⁴ Âl-i İmrân, 3/140.

- Gerek iki ayet ve gerekse iki hadis veyahut ayet ve hadis arasında zıtlık bulunduğu iddia edilir ise bunun cevabı şu şekildedir: Zıtlık olduğu zannedilen lafzın anlamında bulunmadığına delillerden “*Ümmetimin ihtilâfı rahmettir*” hadisi ile “*Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin...*”³³⁵ ayetinin mealine karşın, hadisteki ihtilafla hakkın ortaya çıkarılması amacıyla yapılan müzakere kastedilmektedir. Dolayısıyla ayetin anlamı ahkâmda ihtilafın caiz olmadığını ortaya koymakla zıtlığı gerektirecek bir husus bulunmamaktadır.
- Hükümlerin değişimi için nesh edilen ayetlerin “*Allah'ın sözlerinde hiçbir değişme yoktur...*”³³⁶ ayetine zıt olduğu iddia edilir ise bunun cevabı şöyledir: *Temyîzü'l-Emreyn* adlı risalemiz bu konuyu iknaya kâfi geldiğinden bahsedilen risaleye her kim bakar ise nesh edilen ayetlerin “*Allah'ın sözlerinde değişme olmaz*” ayetine aykırı olmadığına kalben mutmain olur.

Münazaranın Gereği: Musevîliğe bağlı İsevîlik

- Hristiyanlar, İsevîlikte asıl olan ve hükümleri kapsayıcı olan Tevrat'a bağlanmadıkça ve Yahudi kavmi gibi Tevrat hükümleriyle amel etmedikçe hükmü olmayan İncil ile din iddiası delilsiz sabit olmayacaktır. Dinde şer'î delili olmayan bir kavim ile münazara gerekmeyeceğinden iş bu risale Hristiyanların yazdıkları kitapların anlamsız ve geçersiz olduğunu beyandan ibarettir.
- Hristiyan topluluğu öncelikle hükümler ihtiva eden bir kitap ile amel etmedikçe münazaraya güçleri olamayacağına ve dine dair münazara, kural gereği dinlerini düzelttikten sonra olabileceğinden ilahî kitaplardan birinin hükümlerine bağlı olmadıkça, diniyle amel etmeden onun kavminden sayılamayacağından *Abdülmesih* adlı kitabın yazarı olan İshak el-Kindî'nin sorularına karşı cevaplar kavminin dinlerini düzeltmelerine bağlı olacaktır.

Zilletin Bir İfadesi: Cizye

- Cizye kaldırılmıştır. Ancak cizye, bir millet için alçalma eseri olduğundan bunun bir hakaret olduğuna dair sorulan suale, cizyeyi kabul edenin zilleti de

³³⁵ Âl-i İmrân, 3/103.

³³⁶ Yûnus, 10/64.

kabul ettiği şeklinde cevaplarız. İşlam dinini kabul etmenin verdiği üştönlük ile cizye ortadan kalkardı. şimdiki zamanda terk edilmiş olan bu madde bahisten düşmüştür.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : TAŞKIN Naci
Uyruğu : TC
Doğum Tarihi ve Yeri : 1979/Çanakkale
Telefon : +90 544 817 55 77
E-mail : nacistaskin79@gmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Lisans	Ankara ilahiyat fakültesi	2015
Lise	Biga imam hatip lisesi	1996

İş Deneyimi

<i>Yıl</i>	<i>Yer</i>	<i>Görev</i>
1997	Diyenet İşleri Başkanlığı	İmam-Hatip

Yabancı Dil

İngilizce

ORCID: 0000-0002-0098-5992